

Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти
Академії педагогічних наук України

На правах рукопису

БСЛОБРОВ БОРИС ДАВИДОВИЧ

УДК 32: 316.7

**ІДЕОЛОГІЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ
В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:
ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ**

Спеціальність 23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Андрущенко Віктор Петрович
доктор філософських наук,
професор

Київ – 2005

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІДЕОЛОГІЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В ПОЛІТОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ.....	12
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	89
РОЗДІЛ 2 СИСТЕМНІСТЬ ПРІОРИТЕТІВ ІДЕОЛОГІЇ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ЯК ПОКАЗНИК ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА.....	92
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	126
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕОЛОГІЇ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ.....	128
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....	162
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми ідеології сталого людського розвитку обумовлена практикою, насамперед, необхідністю змістовного визначення магістралей суспільного поступу, якісних характеристик сходження людини до вершин прогресу, якісно більш високого, забезпеченого й соціально захищеного суспільного буття людини, її більш комфортного самопочуття у порівнянні з попередніми епохами.

Довгий час порівняння якісних характеристик суспільних систем здійснювалось за такими критеріями, як рівень розвитку продуктивних сил суспільства, якість та стан виробничих відносин, продуктивність праці, видобуток тієї чи іншої продукції на душу населення тощо. Виходячи з них, базуючи зазначений аналіз на методології формаційного підходу, вчені -марксистичні напрацювали досить об'ємний масив літератури, щодо підвищення якості життя й перспектив розвитку людей в колишньому СРСР та країнах соціалістичної співдружності й одночасно щодо його занепаду в країнах капіталістичного табору. Не можна сказати, що зазначений підхід був суцільно хибним. Однак і науковим його визнати важко.

І продуктивні сили, і виробничі відносини, не кажучи вже про кількісні показники виробничих потужностей в промисловості, чи розвиток сільськогосподарсько-харчового комплексу, ніколи не можна залишати поза увагою. Так чи інакше, але певну інформацію щодо стану справ у суспільстві вони дають. За їх зміною можна прослідкувати, далі, за динамікою суспільного поступу, більш-менш точно визначити його тенденції і перспективи. Однак для визначення якісного стану суспільного буття, а головне – самопочуття, комфортності людини в системі розгалужених виробничих і суспільних відносин взагалі, цих критеріїв виявляється

недостатньо.

Ситуація ще більш загострюється у зв'язку з урізноманітненням суспільних взаємозв'язків, ускладненням суспільних відносин, зміною функцій суспільних інститутів та світоглядних орієнтацій людини наприкінці ХХ століття. Розмова про продуктивні сили та виробничі відносини в цей період стає надто абстрактною і приблизною. Практика пішла далі теорії. На горизонті суспільної думки з'явилися нові підходи, які намагаються здійснити зазначений аналіз з допомогою низки додаткових показників. Все це й вилилось в теорію “сталого людського розвитку”, розробка й застосування якої до нинішніх соціальних реалій постає у якості першочергового завдання теорії й соціальної практики.

Актуальність нашого дослідження обумовлена також потребами визначення суспільних пріоритетів розвитку України як суверенної й незалежної держави.

“Куди рухатись”, “яке суспільство будувати” – ці питання постали відразу ж з проголошенням незалежності й з початком державотворчих процесів, які набирали силу. Якоїсь однозначно спрямованої й консолідованої відповіді в цей час суспільна думка (масова свідомість) і теорія ще не мали. Однак з часом їх вектор все більш цілеспрямовано повертався в бік людських цінностей, утвердження яких розглядалось як реальна перспектива суспільного поступу, як цивілізаційний спосіб життя, як його організація за прикладом розвинених країн світу.

Осмислення якості життя в парадигмі людських цінностей та сталого людського розвитку постало актуальним завданням української державотворчої теорії, ширше – української політології й гуманітарної думки загалом. Означений підхід розглядався як модернізаційний, як такий, який поряд із збереженням позитивних аспектів формаційного аналізу, розширює наші оціночні й прогностичні можливості, дозволяє поглибити теоретичне

бачення нових суспільних реалій і одночасно здійснити прогноз їх розвитку в більш-менш віддаленій перспективі.

Ступінь наукового опрацювання проблеми сталого людського розвитку в світовій і українській політології не можна вважати задовільним, а тим паче – вичерпаним. І це зрозуміло. Зазначений підхід утвердився в суспільній теорії порівняно недавно. Його витоки – в теорії “людських відносин” (human relations theory), запропонованої на противагу “тейлоризму” в 20-х роках ХХ століття такими вченими, як В.Ретсліберг, У. Мур, Е.Мейо (США) та Ж.Фрідманом (Франція). На сьогодні прибічниками цього підходу стали більшість західних фахівців-соціологів та політологів. Розгортається він і в царині української політології.

Одними із перших до нього звернулась група науковців-аналітиків Інституту стратегічних досліджень при Президентові України, які згуртувались навколо відомого вченого С.Пирожкова. Координаційну й організаційну роботу щодо розробки теорії й методології цього підходу очолив науковий співробітник Інституту О.Власюк. До групи увійшли такі дослідники, як С.Вегера, В.Гусаков, Б.Данилишин, А.Дрон, С.Здіорук, В.Кремень, В.Кукса, Е.Лібанова, Л.Муляр, Г.Онищук, О.Палій, М. Томенко, Л.Чуйко, М.Шульга, В.Яценко та ін. Суттєвим також став вклад міжнародної групи експертів – С.Брауна (гол. редактора ПРООН, Нью-Йорк), Р.Вон (радника з питань соціального захисту, PADKO, USAID, Київ), М. Гхош (наукового координатора Представництва ООН в Україні), Е.Дурбін (консультанта), Г.Фріланд (співробітниці Української правничої фундації).

Помітний вклад в розробку методології теорії сталого людського розвитку внесли такі українські вчені, як В.Андрущенко, В.Бабкін, О.Бабкіна, Д.Видрін, М.Головатий, Л.Губерський, В.Журавський, І.Курас, В.Литвин, М. Михальченко, М.Мокляк, О.Мироненко, Ф.Надольний, В.Пазенок, Ю. Пахомов, А.Ручка, Ф.Рудич, Д.Табачник, Б.Холод, Ю.Шемшученко, В.

Якушик та ін.

На особливу увагу науковців заслуговують звіт Представництва ООН в Україні щодо критеріїв та показників сталого людського розвитку. Як зазначає В.Смолій, цей звіт “є важливим внеском в обговорення можливих варіантів розвитку країни та регіону в цілому. На шляху радикальних змін, що відбуваються за трьома основними напрямками – становлення держави, побудова демократії та створення ринкової економіки, Україна досягла певних успіхів. Прийняття Конституції, впровадження національної валюти укріпили суверенітет України. Відбулися значні зрушення в економіці. Зростає роль України на міжнародній арені. Але гострі проблеми ще залишаються. При їх вирішенні надзвичайно важливо врахувати потреби кожної людини та фактор соціальної єдності. Людина повинна бути в центрі створюваної правової та інституціональної інфраструктури на всіх рівнях. Висвітлюючи те, як втілюються в життя на національному рівні зобов’язання, взяті на себе Україною на міжнародних форумах та конференціях, цей звіт сприятиме входженню нашої держави до міжнародного співтовариства. У ньому аналізується сучасна ситуація в Україні та висуваються пропозиції, які можуть бути враховані при прийнятті політичних рішень”.

Помітним є також доробок вчених НАН України, синтезований у виданні “Проблеми сталого розвитку України” (К., 1998), підготовленого за редакцією В.Волошина. В ньому публікуються наукові доповіді провідних фахівців (Б.Патона, П.Костюка, В.Кухаря, В.Шевчука, В.Геєця, М. Долішнього, В.Бар’яхтара, В.Трегобчука, Л.Руденка та ін.) присвячені соціально-економічним, природничим та техніко-технологічним проблемам переходу України на принципи сталого розвитку.

Разом з тим, незважаючи на досить помітний обшир наукових публікацій, теорія й методологія сталого людського розвитку розроблена все

ще не достатньо повно. Не систематизованими залишаються основні критерії та показники сталого розвитку. Слабо обґрунтованим виглядає й необхідність їх співвідношення й відповідність одне одному. Потребує більш глибокої переробки й методика застосування методології сталого людського розвитку до конкретної української дійсності в трансформаційний період. Враховуючи актуальність і недостатньо повну розробленість проблеми, автор обрав її у якості предмета самостійного дисертаційного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з науковими комплексними дослідженнями відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти АПН України, зокрема із науково-дослідною темою (2003-2005 рр.) „Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України” (державний реєстраційний номер 0103У000959). Дисертант досліджував ідеологічний аспект загальної тематики, зокрема, вимірні пріоритети сталого людського розвитку у вищій школі. Тема дисертації затверджена Вченою радою інституту вищої освіти АПН України (протокол № 10 від 27 листопада 2003 року).

Метою дисертації є дослідження шляхів та напрямків реалізації взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку в період зміни вектора соціально-економічного і політичного розвитку в Україні, утвердження незалежності держави й соціально справедливого, демократичного суспільства.

Автор зосереджується на послідовному розв'язанні таких **дослідницьких завдань:**

* уточнення поняття “сталого людського розвитку”, його логіко-гносеологічного навантаження, місця в системі понятійного апарату політологічного аналізу якості розвитку суспільного організму;

- * систематизація пріоритетів сталого людського розвитку;
- * аналіз їх реального взаємозв'язку в цивілізованих (розвинених) суспільствах;
- * аналіз особливостей утвердження відповідних пріоритетів в суспільствах перехідного типу, особливо в Україні в умовах розбудови правової української держави, формування громадянського демократичного суспільства та становлення ринкових відносин;
- * визначення головних напрямів посилення взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку в контексті здійснення українських реформ;
- * аналіз завдань та шляхів усвідомлення цінностей сталого людського розвитку на рівні масової свідомості як однієї з головних передумов цивілізованого розвитку українського суспільства.

Об'єктом дослідження є проблема сталого людського розвитку.

Предметом дослідження - впровадження ідеології сталого людського розвитку в Україні в період соціальних трансформацій.

Методологічну базу дослідження складають фундаментальні наукові праці, що опубліковані наприкінці XIX – на початку XXI століття з проблем філософії політики, сталого людського розвитку, трансформації суспільства. Автор дотримується принципів історизму, об'єктивності, системності та цілісності, причинності та прогнозування. В дослідженні використовувалися методи конкретно-історичного підходу, порівняльного аналізу, які дали всі підстави визначити сутність та зміст поняття „сталого людського розвитку”.

У дослідженні аргументуються положення, які мають **наукову новизну і виносяться на захист:**

- * "сталий людський розвиток" є поняття, яке фіксує індекс якості життєдіяльності суспільства і людини, інтегрує його головні показники,

засвідчує рівень ефективності реалізації соціальної політики держави в широкому розумінні й дозволяє здійснити порівняння якості життєвих процесів в різних країнах незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується. Характеристика "сталого" людського розвитку означає стабільність реалізації відповідних критеріїв і показників;

* головними вимірами пріоритетами ідеології сталого людського розвитку є: збалансованість економічного життя суспільства; зайнятість населення та соціальний захист; екологічна ситуація; демографічна характеристика суспільного розвитку; харчування та охорона здоров'я населення; охорона довкілля; освіта та інформаційні процеси; організація влади та управління;

* реалізація ідеології сталого людського розвитку в суспільствах перехідного типу має суттєві особливості. Вони обумовлені, по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склались в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних вимірів якості життя, обумовлених розривом минулих збалансованих зв'язків; по-третє, проблемами самостійності й пошуками нових пріоритетів; нарешті, глибокою інертністю свідомості значної маси населення, яке звикло керуватись іншими цінностями. У дисертації аналізуються ці особливості стосовно української дійсності, обґрунтовуються конкретні пропозиції щодо оволодіння ситуацією;

* головною умовою забезпечення взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку є збалансована соціальна політика держави. В дисертації аналізуються структура та принципи реалізації державної соціальної політики, досвід розвинутих демократичних держав, шляхи та напрями здійснення соціального захисту населення в Україні, які передбачають зокрема: а) формування правової культури населення; б)

здійснення економічних перетворень; в) розробка і впровадження програми конкретних заходів соціального захисту населення;

* усвідомлення цінності пріоритетів людського розвитку розглядається в дисертації у якості соціального завдання України перехідного періоду. Неувага до людських цінностей завжди обертається великим соціальним злом. Визнання їх пріоритетності тому має стати масовим, елементом суспільної та індивідуальної свідомості кожної людини. Це має здійснюватись через різноманітні форми освіти, культури і виховання, зокрема, нарощування показників інтелектуального розвитку нації до рівня їх відповідності розвинутих країн світу; приведення змісту освіти у відповідність з найновішими досягненнями в галузі науки, техніки та педагогічної практики; переорієнтація освіти на підготовку фахівців, здатних жити і працювати в ринково-демократичних умовах; формування фундаментальних цінностей тощо.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в аналізі взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку, що дає можливість внести відповідні уточнення в методологію оцінки якості розвитку тієї чи іншої соціальної системи, визначення її місця в структурі цивілізаційного поступу історії. Одночасно цей аналіз створює теоретичний фундамент оцінки якості й етапності розвитку України в загальному контексті сучасної європейської і світової історії.

У практичному вимірі матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при плануванні соціально-економічного, політичного і соціокультурного розвитку держави, а також у навчальному процесі, зокрема , при читанні курсів „Політологія”, „Соціальна філософія та філософія історії” тощо.

Особистий внесок здобувача в розробку даної теми полягає у систематизації пріоритетів сталого людського розвитку; визначення ідей їх

взаємозв'язку як показника цивілізованості суспільного розвитку; в аналізі напрямів забезпечення взаємовідповідності цих пріоритетів в Україні в період утвердження державності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки .., практичні результати дисертаційного дослідження доповідались на Вченій раді та засіданні відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти АПН України, на засіданні кафедри соціально-гуманітарних наук Центрального інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України, на ряді науково-практичних конференціях, а саме: Міжнародній науковій конференції „Проблеми розвитку між відносинами України і Польщі: політологічний аналіз” (Київ, 2002), Перших міжнародних „Драгоманівських читаннях” (Київ, 2003), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Релігієзнавство у структурі навчального –виховного процесу ВНЗ” (Київ, 2004).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 8 робіт, з них 3 статті у фахових виданнях ВАК України.

Структура і обсяг роботи. Мета і завдання дослідження та логіка реалізації пізнавальної концепції визначили структуру дисертації, що складається із вступу, трьох розділів, висновків і переліку використаних джерел (308 позицій). Обсяг роботи – 191 сторінки, основна частина дисертації – 167 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІДЕОЛОГІЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В ПОЛІТОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ

Аналіз суспільних процесів в парадигмі “людських відносин” утвердився відносно недавно. Глибокого наукового обґрунтування він ще не отримав. Дещо зроблене в цьому контексті західними політологами, які запропонували теорію “людських відносин” на протипагу тейлоризму ще в 20-х роках ХХ ст. Як відомо, американський інженер, згодом – президент Американського товариства інженерів-механіків Ф.У.Тейлор (1856-1915 рр.) висунув і обґрунтував систему організації праці й управління виробництвом, яка базувалась на оптимізації використання всіх наявних досягнень і можливостей науки й техніки, а також людини як продовження техніки. Ф.У.Тейлор та його послідовники розробили методи організації та нормування праці й управління виробничими процесами, підбору, розстановки та оплати робочої сили, які були спрямовані на суттєве зростання інтенсивності та продуктивності праці. Ф.У.Тейлор, який пройшов всі рівні виробничої ієрархії, від молодшого службовця до головного інженера велетенського металургійного комбінату, детально дослідив трудові процеси і підкреслив необхідність встановлення жорсткого регламенту їхнього виконання, а також запропонував розробку найадекватніших способів праці, застосування найкращих систем обліку та контролю. Але наявним при цьому був абстрактний підхід до людини, яка розглядалась тут тільки у контексті виробничого процесу. Психологічні, моральні та інші людські чинники залишались за межами тейлоризму, що звужувало його можливості й практичне застосування.

Спробу ввести зазначені чинники в загальну систему виробничої життєдіяльності людини здійснила теорія “людських відносин” чи “людського розвитку”, яка запропонувала враховувати також й такі фактори, як покращення умов праці, відпочинку та дозвілля, демократизація управління, ініціатива робітників, побут тощо. Загалом, це була концепція морально-психологічного стимулювання робітників до підвищення продуктивності праці.

Виникнення теорії, а згодом – ідеології “людських відносин” пов’язане з експериментом, який був запроваджений у 1927-1932 роках на заводах компанії “Вестерн електрик” у Хоторні (біля Чикаго), впродовж якого психолог Елтон Мейо та його співробітники домоглися підвищення продуктивності праці в одному з цехів, експериментально відтворивши там психологічний клімат, який докорінно відрізнявся від деспотичного режиму, застосованого у інших цехах. Е.Мейо та його послідовники розглядали тейлоризм як “соціально некомпетентну” концепцію [304]. Натомість Е.Мейо висуває концепцію про “відносини в індустрії”, де заперечує протиріччя між класовими інтересами підприємців та найманих робітників і фіксує увагу на “процесі комунікації”, взаєморозуміння між представниками різних груп у межах підприємства. Шлях до усунення суперечок та зіткнень між трудом та капіталом Е.Мейо вбачав у поліпшенні особистих стосунків керівництва та найманих робітників [304]. З колективом співробітників він розробив комплекс заходів, розрахованих на покращення “соціальної атмосфери” на підприємствах, на зниження конфліктності між представниками різних рівнів службової ієрархії. Е.Мейо вважав, що робітник може бути більш ефективно стимульованим з боку “позаекономічних чинників”[304, 37].

Йдеться, перш за все, про повагу з боку керівництва, високий престиж у колективі тощо, а не про рівень зарплатні та можливості його підвищення (хоча останній теж є вельми суттєвим). Саме на цій основі і пропонує Е.Мейо ряд конкретних способів підвищення продуктивності праці. За його думкою, психологія та соціологія саме й покликані практично сприяти встановленню “миру в промисловості” [304, 67].

Отже, на відміну від марксистського вирішення проблеми подолання відчуження праці, яка, на його погляд, не може бути здоланою в межах соціуму, який базується на приватновласницькій праці, а тому потребує комуністичної революції для свого вирішення, теорія “людських відносин” не збирається змінювати основу. Е.Мейо, Д. Макгрегор, Ж.Фрідман та інші фундатори цієї концепції запропонували вирішити суперечності й ліквідувати відчуження шляхом заглиблення в основу, тобто в межах існуючих форм власності, провідною серед яких є приватна.

На початку 60-х років Д.Макгрегор доповнив теорію “людських відносин” концепцією про стилі ставлення до підлеглих, або теорією “управління через співучасть”, де стверджував, що за умов належного ставлення людина виявляє ініціативу та винахідливість і працює краще саме там, де “орієнтується на людей”, а не просто “на продукцію”. Отже, найманий робітник повинен усвідомити й відчувати себе “соціальним партнером”, “членом заводської спільноти”, зацікавленим у успіху підприємства [306]. З точки зору Д. Макгрегора, треба враховувати потреби сучасного великого виробництва, яким не можна керувати без врахування соціально-психологічних аспектів, комплексу чинників, які справляють вплив на людину в процесі виробництва.

Французький соціолог, професор Паризького університету, а згодом президент Міжнародної соціологічної асоціації Жорж Фрідман критично

ставиться до сучасних форм організації праці в індустріальному суспільстві. Він вважає, що розподіл праці веде до дегуманізації суспільства, в якому робітники набувають комплексу психологічної напруженості й невдоволеності. В той же час зменшуються можливості вияву в процесі праці особистих якостей працівника. На думку Ж. Фрідмана, ні технічний прогрес, ані зміна форм власності не здатні вирішити цю проблему. Є один шлях: гуманізація виробничих відносин. Йдеться про створення таких умов праці, за яких робітник відчує себе рівним серед інших членів виробничого колективу і буде вболівати за успіхи підприємства. Це й приведе до зміни соціальної структури індустріального суспільства, поліпшить всю систему соціальних стосунків [4, 408].

Близькі до вищезазначених думки висловлювали й американський соціолог Ф.Херуберг та група співробітників Тевістовського інституту у Великобританії [303].

В літературі колишнього СРСР теорія “людських відносин” безпосередньо не засуджувалась. Але вона й не розглядалась як радикальний засіб поліпшення процесу виробництва, усунення відчуження праці. Такі відомі дослідники, як Е.Д.Вільховченко, С.Енштейн, С.І. Яковлева, О.Г.Дробницький та інші ставились до теорії “людських відносин” скептично. Вони вважали, що ця теорія “ідеалізує капіталістичну дійсність, може дати поштовх до вирішення тільки деяких часткових питань виробництва. Такі висновки природні для ортодоксально-марксистського підходу, який ґрунтується на принципі класового аналізу [22, 46; 56, 8].

Між тим, теорія “людських відносин” широко сприйнята сучасним західним світом. Вона є основою політики багатьох підприємців щодо своїх робітників та службовців. У США, Англії, Франції, Німеччині, Японії та інших країнах майже кожна галузь виробництва певною

мірою дотримується настанов цієї теорії, особливо, що стосується визначення факторів і стимулів позитивного чи негативного ставлення до праці, щодо закономірностей існування трудових колективів та їхніх впливів на окрему людину, щодо ролі процесу демократизації виробництва та його управління для розвитку ініціативи робітників.

Сучасне індустріальне виробництво відзначається високою вимогливістю автоматизованого та комп'ютеризованого виробництва до інтелектуальних, загальнокультурних та моральних якостей особистості. Нові технології вимагають від працівника постійного вдосконалення його вміння та навичок, а також високо свідомого ставлення до виробництва, творчості. А тому організація виробництва повинна враховувати не лише зарплатню, а й умови його праці, соціальну інфраструктуру, загальноосвітню підготовку, культурний його рівень, особливості відпочинку та реалізації вільного часу.

Отже, “теорія людських відносин” мала неабиякий ефект. Вона змінювала підходи до організації виробничої діяльності, збільшуючи в них долю людськості, гуманізму і моралі.

Сучасна ідеологія “сталого людського розвитку” може розглядатись як продовження, поглиблення й розгортання меж застосування теорії людських відносин до кордонів суспільства в цілому. Вона спрямована на збалансування всіх показників життя - виробничих, соціальних, політичних, духовних, культурних, моральних. Людина в цій теорії представлена як цілісна істота; суспільство як система відносин, кожен вид з яких має гармонійно доповнювати одне одного. Лише в такому суспільстві людина отримує можливості для повноти самореалізації й відчуває себе причетною до процесів, що розгортаються.

Принциповим у цьому зв'язку є поняття „сталості” людського розвитку . В нашому розумінні воно співзвучне з російським поняттям „устойчивости”

й означає не „завершеність” (конечність) розвитку чи зростання відповідних показників, а їх необернений характер, розгортання суспільного розвитку через нарощування цих показників.

До цих показників відносяться: економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення (демографічний фактор), харчування та охорона здоров'я, охорона довкілля (екологія), освіта, наука і культура. Збалансованість показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави.

В такому розумінні поняття “сталого людського розвитку” дозволяє по-перше, охопити суспільство як цілісну систему з точки зору якісних показників його розвитку; по-друге, більш рельєфно проаналізувати пріоритети; по-третє, здійснити порівняльний аналіз якості розвитку тих чи інших держав, соціального захисту людини, що реалізується в різних соціальних системах; нарешті, воно дає можливість скорегувати процес суспільного розвитку в бік реалізації людських пріоритетів і гуманістичних цінностей.

На сьогоднішній день існує понад 50 визначень сталості розвитку, що відбиває складність цього поняття з одного боку, розбіжність поглядів та інтерес до цієї концепції з іншого. Поняття “сталий розвиток” має неоднакове значення для різних прошарків суспільства. Наприклад, для наукових кіл ідея сталого розвитку означає перехід у нову якість суспільства (“коеволюція людини та природи”) і природи (“ноосфера”), для економічних і підприємницьких кіл – можливість працювати без політичних потрясінь і перебудови суспільств.

Ще один напрямок дослідження сталого розвитку, що погоджує економічний розвиток і природну систему, це дослідження сталого розвитку великих міст. Сталому розвитку й урбанізації як суттєвому чиннику, що впливає впливу на безпеку розвитку суспільства присвячено

багато досліджень. Серед них слід відмітити: В.М.Коллонтай “Еволюція західних концепцій глобалізації”, А.Б.Вебер “Проблеми сталого розвитку у світлі нових наукових публікацій”, Р.В.Найт та А.Н.Тетіор “Сталий розвиток - сталі міста”, Е.Н.Перцик “Міста світу. Географія світової урбанізації”. Останнім часом ідеї щодо необхідності зміни парадигми розвитку набули поширення серед провідних науковців як за кордоном, так і в Україні. Зокрема, це коеволюційна концепція М.М.Моїсєєва та теоретичні розробки М.А.Чешкова.

Концепція стійкого (або сталого) розвитку набула сьогодні пильної уваги практично в усіх галузях людської життєдіяльності, тому що людське буття це, насамперед, взаємодія систем, яким притаманні певні правила і закони існування, функціонування та взаємодії. Стійкий розвиток передбачає взаємодію природних, біологічних і різноманітних соціальних систем у стану рівноваги, тобто це такий розвиток, “що задовольняє всім потребам дійсного буття, не позбавляючи нові покоління можливості існувати в гармонії з природою і розвиватися в майбутньому” [201, 59].

Ідеологія стійкого розвитку дозволяє враховувати інтереси не тільки людини, а й середовища існування, містить механізм, що дозволяє виправити допущені помилки і уникнути їх надалі, гармонійно поєднуючи економічні, соціальні й екологічні чинники розвитку з метою підвищення рівня життя, зміцнення соціального спокою, відновлення функцій природи.

Якщо практичні витoki концепції пов'язані, насамперед, з роботою Римського клубу, то теоретичні треба зазначити більш детально. Як показали дослідження другої половини 20-го століття, природні і соціальні системи є саморегулюючими, як це було зазначено вище, і їх об'єднує загальний принцип інформаційної самоорганізації. Явище

самоорганізації в природі універсально, і ця універсальність покладена в основу синергетики – науки, теоретичні основи якої були розроблені під керівництвом лауреата Нобелівської премії І.Р.Пригожина.

В основу синергетики покладено “філософію нестабільності”, а також уявлення про шлях еволюції складних систем, тому вона дозволяє при побудові моделей (історичних, соціальних, технічних систем) враховувати такі особливості як невизначеність, поліваріантність, тощо [16, 47-52]. Крім того, соціальні системи мають декілька альтернативних шляхів розвитку. Виходячи з того, що природа і людство, а також різні цивілізаційні та геополітичні утворення розвиваються різними шляхами, постає проблема сумісного розвитку, тобто проблема коеволюції. Звідси виходить положення необхідності орієнтування на природні тенденції розвитку, запозичення досвіду побудови організації систем, накопиченого природою, і використання його в нашій діяльності, тобто необхідність вибрати в якості аналога природну систему, що розвивається за законами синергетики [154, 267-297].

Перебуваючи у системі суспільного виробництва, особистість звичайно є залученою до багатьох інших соціальних зв'язків та стосунків. Деякі з останніх кореспондують з її становищем у цій системі, інші ж конфліктують із ним. Велику роль відіграють при цьому зовнішні обставини. Протягом життєвого шляху людина часом змінює соціальний статус. Внаслідок міграції (як у межах даної країни, так і за її межі) іноді виникає потреба в додатковій соціалізації (поряд з вже набутими формами соціалізації: сімейною, що закладає основи сприйняття суспільних цінностей; соціалізацією в процесі навчання та соціалізацією, яка набувається у ході виробничих стосунків).

Як у процесі соціалізації, так і по її завершенні (тією мірою, якою загалом можна таке констатувати) на людину справляють вплив різні

чинники. Одним з важливих джерел такого впливу є референтні групи - необхідний чинник формування й модифікування суспільної свідомості. Їхнє значення особливо чітко можна дослідити у невеликих сільських спільнотах з відсталими традиційно-патріархальними соціально-економічними стосунками. Значну роль відіграють ці групи і в малих містах (містечках). Певною мірою ця роль слабшає у великих населених пунктах, однак й там їхній вплив досить відчутний. Референтні (неформальні) групи це своєрідний орієнтир на цінності, установки, настрої й поведінку людей. Вплив таких груп має здебільшого ідеологічний характер. Водночас ними можуть бути використані й неформальні, прямі чи непрямі, санкції, що карають за відхилення у поведінці.

Ще одне джерело впливу на людину складають інституціолізовані організації. У промислово розвинених країнах вони охоплюють своїм впливом значну частину активного населення. За можливістю впливу на свідомість людей ці організації не поступаються референтним групам. Вони краще за ці групи пристосовані до умов урбанізації, мають потужні апаратні засоби впливу. В їхніх руках впливові важелі та канали масових комунікацій. Цим, зокрема, й пояснюється існування загальної для розвинених країн тенденції до інституціалізації референтних груп. Існує, однак, й інший процес. Незадоволення надмірною регламентацією, що притаманна масовим організаціям, бюрократизацією їхнього апарату, слабкою ефективністю їхніх дій сприяє народженню все нових і нових неформальних рухів. Проте, з часом вони, якщо не розпадаються, то трансформуються в організації.

Зважаючи на зазначене вище, можна уявити собі декілька моделей формування стосунків індивідів з суспільними структурами і відповідно сприйняття ними своїх інтересів через призму таких стосунків.

Назвемо першу модель **консервативною**. Маємо вочевидь три можливих варіанти цієї моделі. Щодо першого з них, то закріплене на ціннісному рівні позитивне ставлення до існуючої суспільної системи співпадає з практичною зацікавленістю у її збереженні та зміцненні. Як наслідок, зберігаюче ставлення до системи неначе мультиплікується адекватно усвідомленими інтересами. На цій основі виникають потужні сили притягання, які стабілізують систему.

Для другого варіанту характерним є сполучення ціннісно-зумовленого позитивного ставлення до суспільної системи з інтересами, що частково протистоять її закономірностям. За такі обставини найбільш ймовірним є викривлене сприйняття інтересу (приміром, оцінка даної колізії як наслідку випадковості чи непорозуміння), або підпорядкування інтересу ціннісним орієнтирам за допомогою метода витіснення, посилення на звичаї, необхідність пріоритету загальних інтересів щодо особистих тощо.

Ще один варіант щодо якого консервативна система цінностей стає до конфронтації з несумісними з нею інтересами особистості. Намагання подолати таку конфронтацію на рівні свідомості звичайно не вдаються. У цьому випадку зняття такої колізії можливе двома шляхами. І один, і інший мають своїм результатом істотне зниження позитивної оцінки існуючої системи (тобто руйнацію ціннісно затвердженого стереотипу). Однак, на одному з них така руйнація веде не до розмивання, а, навпаки, до зміцнення консервативного начала. Незадоволення щодо існуючої системи виявляється у формі звинувачення її в зраді самої себе за відступ від висхідних принципів, їхнє викривлення. Внаслідок консерватизм набуває рис правого радикалізму. Кінцевим пунктом іншого шляху стає усунення первісних консервативних цінностей, заміна їх новою ціннісною системою, найчастіше протилежною до колишньої. Із цих двох

шляхів більш вірогідним є перший.

Другу модель назвемо **конформістською**. За умов цієї моделі формування ставлення до суспільної системи, колізія між висхідними ціннісними (конформістськими) позиціями індивіда та його конкретними інтересами, зазвичай, не набуває особливої гостроти. Суцільне співпадання ціннісних позицій з конкретними інтересами, як і в випадку, зазначеному вище, мультиплікує позитивне ставлення до системи, її інституцій, до керівництва та політичних рішень. В свою чергу, зіткнення інтересів, навіть у крайніх його формах, не завершується зломом первісної ціннісної системи. Протиріччя між цінностями та інтересами сприймається як певна даність, природна форма існування, або обидві ці сфери ізолюються у свідомості одна від іншої. Орієнтація на обстоювання своїх інтересів (у тому числі, і в силовій формі) відокремлюється від конформістського сприйняття системи в цілому. А тому ані позитивні, ані негативні наслідки цієї орієнтації не порушують основ загального ставлення (зазвичай, позитивного або лояльного) до неї.

Третя модель - **критична**. В основі цієї моделі звичайно лежить система цінностей, яка орієнтована на критичне сприйняття існуючої суспільної системи. Ступінь критичності може бути різним, але механізми, що формують відносини між цінностями та інтересами, діють приблизно за спільною схемою. Будь-який інтерес особистості, що пройшов крізь фільтри такої системи цінностей, набуває негативної орієнтації щодо суспільної системи і в тих випадках, коли для цього немає об'єктивних засад. Навіть при реалізації такого інтересу в оптимальному об'ємі отримані результати сприймаються як аргумент не на її користь. Ще більшою мірою подібна негативна реакція виявляється за умов зіткнення інтересів та закономірностей функціонування системи. У такому випадку критичне ставлення до системи зазвичай не обмежується рівнем свідомості. Воно

одразу ж перетворюється на політичні дії, які здійснюються у широкому діапазоні, від простої підтримки політичних сил, що намагаються поліпшити, реформувати систему, до активної участі в її руйнації.

Отже, процес співставлення ціннісних настанов та інтересів вельми складний. Сама система цінностей гетерогенна. Вона має свою структуру, від якої залежать характеристики, що визначають стосунки з інтересами індивіду . Дуже складна й проблема інтересів. Останні не є первинною реакцією на об'єктивний розвиток, а є наслідком складних соціально-психологічних процесів, виразом яких є система потреб. Ця система, в свою чергу, не є інваріантною, вона постійно розвивається, а тому у реальному житті виглядає більш складною. Між тим, вищезазначене відображає сутнісні елементи цього явища.

Суспільна позиція, що виникає як результат взаємостосунків цінностей та інтересів, досягнувши певного якісного рівня, перетворюється на політичну свідомість. Останнє являє собою не механічну суму індивідуальних політичних поглядів. Це вже інший феномен, який має ряд особливих ознак. В його основі групова свідомість, специфічність якої залежить від ступеня згуртованості групи. Зміст такої свідомості визначається, звичайно, змістом індивідуальної свідомості членів групи. В свою чергу, групова свідомість впливає на індивідуальну, уніфікуючи її, надаючи їй більш чіткої спрямованості та мети.

Політична свідомість, враховуючи й чисто зовнішній її змістовний елемент політичну орієнтацію, завжди має в собі більш-менш виразну поведінкову спрямованість, тобто готовність практично діяти у напрямку зафіксованого ставлення до дійсності. Саме через таку тенденцію орієнтація і перетворюється на дію. Однак, для того, щоб таке перетворення стало фактом, потрібні певні умови. Однією з таких умов є ступінь свободи дій. В свою чергу, ця свобода залежить від типу інституційної системи,

яка формує канали суспільної, у тому числі й політичної поведінки.

Інституційні системи можна розрізняти за ступенем безпеки, яка гарантована для особистості щодо можливості її дій, що не потребують для себе невинувато великих зусиль і непропорційно високих затрат. Мова йде не просто про сукупність юридичних норм та інших законодавчих актів. Вирішальне значення має реальне співвідношення соціальних та політичних сил.

Йдеться про те, що і безпека особистості, і можливість чинити дії, не витрачаючи надмірних зусиль, і впевненість у адекватності дій до кінцевого результату можуть бути забезпечені і за відсутності відповідних юридичних актів, якщо, приміром, інститути, які здатні перешкоджати таким діям, виведені з ладу, або їхня діяльність є паралізованою внаслідок революційних потрясінь. І, навпаки, за певних ситуацій юридичні норми не надають значним категоріям населення необхідних гарантій самої можливості реалізувати політичні орієнтації у дії через позиції влади, яка ігнорує правові норми, або через опір впливових соціальних груп, які вдаються до позаінституційних форм тиску на політичну поведінку, включаючи різні види морального чи фізичного терору.

Ступінь свободи дій визначається також видом економічних відносин. Навіть за інституційної системи, яка не перешкоджає реалізації орієнтацій у політичній дії, вона може здійснюватись у повному обсязі лише за умов необхідного рівня економічної незалежності індивідів. В протилежному випадку така дія відображає орієнтацію не стільки їхню власну, скільки тих, від кого вони матеріально залежні. При цьому вплив економічних чинників на політичну поведінку аж ніяк не зводиться до прямого примусу за допомогою матеріальних санкцій, хоча останні часом застосовуються й зараз. Існує перелік непрямих примусових дій: від надання реальних чи уявних привілеїв індивіду (чи спільноті) до

використання матеріального багатства для створення атмосфери, в якій певний тип дій стає обов'язковим (або неможливим).

Роль обмежувача свободи дій індивіду виконують і регулятори соціальної поведінки, що нав'язуються оточенням. Ці регулятори мають характер норм-переписів, які сприймаються індивідами, трансформуючись у їхній свідомості до вигляду системи табу, згідно з якою певні дії проголошуються неприпустимими незалежно від того, чи відповідають вони політичним орієнтаціям, чи ні. Дія механізмів, опосередковуючих перетворення політичних орієнтацій у поведінку, визначає не тільки його інтенсивність, але й форми. В результаті однотипна політична орієнтація в подібних умовах може тягнути за собою різні дії або зумовити відсутність таких.

Перетворення орієнтації на політичну дію, як і формування політичної свідомості, відбувається у конкретних ситуаціях. За певних обставин їхній вплив на процес такого перетворення може стати визначальним. Так, за несприятливих зовнішньополітичних обставин негативне ставлення значної частини суспільства до політичних інституцій та політичної системи в цілому може й не перетворитись на дію (або знайти своє втілення у діях меншої рішучості та ефективності, ніж в іншому випадку) через побоювання нанести збитки щодо безпеки своєї національної спільноти перед загрозою зовні. У свою чергу, реалізація певних політичних дій в одній країні може створити психологічний фон, який буде каталізатором переходу аналогічних політичних орієнтацій у фазу дій в сусідніх державах.

Вищезазначений шлях - від усвідомлення інтересів до політичної свідомості та від політичних орієнтацій до дій - найбільш типовий для його суспільно усвідомленої, мотиваційної форми. Подібний шлях притаманний і для ціннісно-зумовленої поведінки, за умов якої не обов'язковим є повне

усвідомлення власних інтересів, адекватна оцінка ситуації та можливостей, які впливають з неї. Однак, є загальна політична орієнтація, яка базується на сталій системі цінностей.

Існує і такий феномен, як ефективно вмотивовані політичні дії. Зовнішньо вони є абсолютно спонтанними. В дійсності в основі таких дій лежить також і ціннісна система, і сприйняття інтересів, і політична орієнтація. Проте, їхній вплив на ефективно вмотивовані дії виражений незначно. Однак, з особливою силою проявляється зворотний вплив: політична поведінка, породжена ситуацією, що склалася, починає формувати та змінювати цінності, настанови, розуміння інтересів, політичні орієнтації. Особливо очевидною така зворотна залежність стає в умовах гостро кризового розвитку, коли в дуже активні політичні дії втягуються масові групи, власна орієнтація яких не виправдовує їхньої участі у таких акціях.

Розглядаючи проблему перетворення інтересу в політичну орієнтацію як ідеологію, а потім в політичну дію під кутом зору стабільності суспільної системи, неминуче приходимо до необхідності вирішення питання про те, за яких умов таке перетворення сприяє збереженню її рівноваги? За умов порівняно сталої ситуації, коли позитивне ставлення до суспільної системи переважує над негативним, а їхня взаємодія визначається прагненням консенсусу, зміст відповіді на таке питання не викликає сумніву. Створення умов для безперешкодного перетворення усвідомлених інтересів на політичні орієнтації, а останніх на політичні дії працює на користь системи. Воно дозволяє повною мірою розгорнутись силам притягання, які єднують елементи системи, обмежує інституційними межами сили відштовхування, забезпечує умови для зближення позицій конфліктуючих сторін, для досягнення компромісу.

Більш складна відповідь за умов іншої ситуації, коли у конкретній суспільній системі сили відшкодування переважають над силами притягання, або відносини між ними складаються таким чином, що виключають можливість консенсусу. Безперешкодне перетворення усвідомлених інтересів, політичних орієнтацій індивідів та суспільних груп, які їх репрезентують, у політичні дії неминуче приведе до крайніх форм протистояння у межах самої системи і тягне за собою її розпад. У свою чергу, жорсткі заходи, розраховані на те, щоб завадити реалізації політичних орієнтацій у політичних діях, тією ж мірою ймовірності перетворяться на зростаючу внутрішню напругу, яка може закінчитись вибухом. За таких обставин інтереси збереження суспільної системи висувають особливо жорсткі вимоги до політичного керівництва. А це, в свою чергу, передбачає стрімке зростання ролі суб'єктивного фактору, у тому числі значення її лідера.

Для того, щоб стабілізувати систему, політичне керівництво повинно створити такі умови, за яких суспільна система не втрачаючи своєї динамічності, зберегла б необхідний ступінь сталості. У реальному житті це відбувається далеко не завжди. Проте в інтересах теоретичного аналізу доцільно розглянути головні методи, які дозволяють політичному керівництву реалізувати свою функціональну задачу.

Серед прийомів та засобів діяльності влади по забезпеченню стабільності системи ідеології сталого розвитку, на першому місці знаходиться **соціальне маневрування**. Зміст цього методу полягає в тому, щоб послабити колізію між закономірностями функціонування системи та інтересами тієї частини суспільства, на якій вони негативно позначаються (тобто йдеться про зведення до слухного рівня її негативну політичну орієнтацію). Досягти цього можна завдяки перерозподілу певної частки суспільного продукту. Об'єм цієї таки

залежить від суми обставин: об'єктивних розмірів готового суспільного продукту; рівня соціальної та політичної напруги у суспільстві; гнучкості, яку виявляє та частина цього суспільства, в якій вилучається суспільний продукт; ступенем професійності політичного керівництва тощо.

Форми використання суспільного продукту, який перерозподіляється, варіюються в залежності від ступеня розвитку суспільства: від роздачі безплатного хліба плебсу Давнього Риму до розгалуженої соціальної інфраструктури в сучасних промислово розвинутих країнах, яка охоплює безкоштовне медичне обслуговування, освіту, виплату допомоги по безробіттю, відповідне пенсійне забезпечення по старості і інші соціальні програми.

Разом з тим, досвід показує, що звернення до соціального маневрування не дає повної гарантії сталого розвитку суспільної системи. По-перше, відбувається постійне зростання потреб. Відповідно з'являються нові інтереси, які, в свою чергу, вступають в протиріччя з закономірностями функціонування системи. По-друге, для кожної системи існують об'єктивні межі рівня перерозподілу суспільного продукту. Якщо зростання цього продукту уповільнюється, то зменшується й об'єм частини, яка підлягає перерозподілу. По-третє, нові інтереси, які стикаються з закономірностями системи, далеко не завжди набувають матеріальної форми. У цьому випадку соціальне маневрування не спроможне вирішити цю проблему.

Розвинені, демократичні суспільства широко практикують інший метод - **політичне маневрування**. У даному випадку йдеться про те, що соціальне маневрування здійснюється за допомогою політичних засобів через діяльність політичних органів, за допомогою політичних рішень тощо. Політичне маневрування значно ширше за соціальне. Воно охоплює широкий

спектр заходів, призначених забезпечити перетворення різноманітних інтересів (у тому числі тих, що суперечать закономірностям системи) у політичні орієнтації, які фактично сприяють її укріпленню. Однією з найпоширеніших форм політичного маневрування є виявлення сталого консенсусу, який не виключає конфронтації сторін, але утримує її в прийнятних межах.

Серед інших форм можна виділити **підміну засобів досягнення мети**. При використанні цієї форми висувається мета, зовнішні параметри якої відповідають індивідуальним та груповим інтересам більшості громадян. В той же час пропонуються засоби, які за жодних умов не забезпечать просування до мети. Тим самим досягається значний вигреш часу, який може бути використаним для стабілізації системи. Із зазначеною тісно пов'язана інша форма - зміна політичної дійової особи. В певний конкретний момент політична сила, яка взяла на себе зобов'язання домогтись визначеної мети, але не реалізувала його, втрачає суспільну довіру. І тоді в інтересах стабілізації системи здійснюється політична рокировка. Організація, яка втратила кредит, йде з авансцени. Її місце посідає інша, яка виступає з оновленою програмою, але досягає того ж результату.

Широко використовується й така форма, як **створення образу ворога**. Посередня політична свідомість важко усвідомлює всю складність взаємозв'язків, які зумовлюють той чи інший розвиток, той чи інший суспільний ефект. Тому воно схильне до сприйняття на віру спрощеного пояснення подій та існуючих між ними причинних зв'язків. На використанні цієї слабкості посередньої політичної свідомості і побудована так звана "концепція заколоту". Згідно цій концепції, будь-яке негативне явище, яке зачіпає інтереси громадян, є результатом свідомої ворожої діяльності певних сил в самій країні та поза її межами.

Звідси маємо висновок про те, що рішення проблеми може бути досягнуте лише за умови виявлення та подолання цих сил. Нацькування громадян на конкретного ворога, який уособлює ці сили, служить ефективним засобом політичної дезорієнтації невдоволеної частини суспільства, перемикання її соціальної та політичної енергії на ту мету, яка не підриває стабільності системи.

Вразливою стороною політичного маневрування є часова обмеженість ефективності методів, які використовуються. Необхідно також враховувати, що форми політичного маневрування, про які йшлося вище, можуть бути використані не тільки в інтересах стабілізації суспільної системи, але й для її дестабілізації. В кінцевому результаті все залежить від політичних сил, які вдаються до такого маневрування та мети, яку вони висувають.

Ще один метод - це **політичне маніпулювання**. В широкому сенсі політичним маніпулюванням є всі дії, які здійснюються політичними інстанціями для забезпечення необхідного для них стану системи. В той же час політичне маніпулювання має й свій специфічний зміст. Йдеться про цілеспрямований вплив на суспільну свідомість, використовуючи канали масових комунікацій. Виникнення можливостей такого впливу пов'язано з багатотиражним друком. Надалі ці можливості розширилися у зв'язку з розповсюдженням радіо та телебачення.

Наприкінці ХХ століття розвиток суспільної свідомості, політичні орієнтації людей та їхні політичні дії не можуть бути адекватно зрозумілими без врахування того впливу, який здійснюють на них засоби масових комунікацій. Останні ж своєю більшістю звичайно перебувають в руках тих політичних сил, які панують у даному суспільстві. Тому їхні дії найчастіше зорієнтовані на стабілізацію системи. Винятковими є випадки, коли засоби масових комунікацій інспіруються

ворожими для системи силами, які діють в ній самій, або зовні. В таких випадках вони свідомо використовуються для дестабілізації системи, на яку здійснюється вплив.

Застосування масових комунікацій для політичного маніпулювання продемонструвало їхню високу ефективність і як засобу підсилення позитивної орієнтації на існуючу соціальну систему, і як засобу послаблення негативного ставлення до неї. В зв'язку із цим широко розповсюдились уяви про те, що існує можливість за допомогою сучасних засобів інформації та зв'язку тотально впливати на процес соціалізації, формування систем цінностей, установок, політичну орієнтацію та поведінку як окремих людей, так і суспільства в цілому. Такі уяви будуються на ілюзії. Дослідження, які були проведені у цій сфері, доводять, що вплив масових комунікацій має жорсткі межі. З'ясовано, приміром, що вплив на суспільну свідомість у контексті, бажаному для комунікатора, досягається головним чином тоді, коли досить точно накладається на високу психологічну готовність сприйняти дану інформацію чи контекст. Якщо такого співпадання немає, то ефект впливу буває протилежним до бажаного. Особливо часто це відбувається за умов недостатньо вмілого, некваліфікованого використання масових комунікацій.

Межі ефективності масових комунікацій визначаються тим, що інформаційні імпульси, які потрапляють до свідомості, долають певні перешкоди. Людина, яка є об'єктом впливу, зазвичай, вже пройшла первинну соціалізацію і має вже певні сталі уяви про оточення. Тому вона селективно сприймає зміст комунікативного посилу й самостійно інтерпретує його. Це є перша лінія захисту. Якщо у людини виникає ясне розуміння того, що те, що їй подається, суперечить її поглядам, на захист стає ще одна межа. Інформація, яка суперечить власним поглядам,

сприймається як неприємна. Однією з характерних якостей психіки людини і є прагнення позбутися неприємного. Спрацьовує ефект витіснення комунікативних імпульсів, які не адекватні уявам реципієнта.

Отримана інформація зазвичай перевіряється людиною за допомогою власних контрактів з референтними особами чи групами. Якщо контакти діють в одному вимірі з інформаційними імпульсами, ефективність впливу останніх підсилюється. В іншому випадку вона нейтралізується. Але, навіть здолавши ці психологічні бар'єри та перешкоди, інформація, яка потрапляє до індивіда, ще не зсуває його з колишніх позицій. Його погляди починають змінюватись, але частково, ушкоджуючи цілісність уяви. Повна ж зміна позицій можлива вже тоді, коли буде здоланий сильний внутрішній опір. Особливо стійким він буває в тих випадках, коли зміна точки зору пов'язана із зміною життєвої позиції.

Рівень ефективності маніпулювання знижується в залежності від певних зовнішніх обставин. Чим більш розгалужена мережа комунікацій, чим більш складною є їхня структура, тим різноманітніші погляди. Це виключає можливість однозначних позицій. Різноманітні комунікаційні засоби пов'язані з різними соціальними та політичними силами, фінансуються ними. І, відповідно, у своїй діяльності вони відображають їхні інтереси.

Диференціюючий вплив справляє конкуренція в інформаційній сфері. Але й сама держава, зазвичай, неспроможна безконтрольно визначати напрямок і характер маніпулювання суспільною свідомістю, оскільки їй доводиться зважати на складну структуру громадянського суспільства та його інтересів.

Необхідно враховувати також неминучі наслідки інтернаціоналізації засобів комунікації, яка просунулась вже досить далеко. За умов такої інтернаціоналізації практично неможливо зберегти навіть обмежену

монополію на інформаційне забезпечення суспільства. Звичайно, можливість створення ідеологічних міфів не зникає цілком. Однак, вже не існує таких сил, які були б настільки потужними, щоб могли забезпечити їхнє тривале існування шляхом герметичної ізоляції від зовнішнього впливу.

Можна зазначити й такий метод, як **інтеграція контреліти**.

Дестабілізація суспільної системи значною мірою сприяє формуванню в ній контреліт, які відіграють роль і збурювача суспільного невдоволення, й авангарду антисистемних рухів. Такі контреліти виникають у тих випадках, коли невірно організована селекція кадрів тягне за собою втрату нестандартних, талановитих й честолюбних людей. Не потрапивши до складу політичної еліти, вони збираються на протилежному полюсі, розгортаючи антисистемну активність. І тому функціональною метою політичного керівництва є намагання попередити виникнення контреліти. Але якщо вона вже з'явилась, то виникає проблема інтегрування її в систему. Така інтеграція здійснюється або шляхом індивідуального (як формального, так і неформального) залучення до складу еліти, або ж в результаті приєднання її до владних структур, які очолюють ті організації та руки, які підпали під певний вплив контреліти.

Можливий і метод **силового тиску**. На ранніх стадіях формування людської спільноти цей спосіб стабілізації був визначальним. Проте пізніше сфера того застосування суттєво звузилась. І це трапилось не з моральних причин. При всій значущості моральної сфери головною рухомою силою цієї тенденції є доцільність. Силовий тиск - найбільш ефективний у системах з примітивною структурою. Зв'язки тут досить очевидні й можуть бути контрольованими з центру. Ступінь динамізму у простих системах незначна, та й сам він має однолінійний характер. Тому гальмуючий вплив силового тиску на темпи розвитку, а ще важливіше на його багатобічність позначається на простих системах

менш відчутно, ніж на складних. Суперечності в простих системах вельми очевидні та однозначні. Їх нескладно виявити та штучно паралізувати. За таких умов силовий тиск досить ефективний, що не можна сказати про складні системи.

В примітивних системах рівень суспільної, політичної активності громадян незначний. Визначальними для їхньої орієнтації є консервативне мислення й установка на збереження ієрархічних структур. За таких умов силовий тиск звичайно сприймається без опору. В складних суспільствах з високим рівнем суспільної активності такий тиск зазвичай наштовхується на серйозну відсіч. Але це не означає, що маємо у найближчій перспективі повну втрату значення силового тиску як засобу стабілізації суспільної системи. Чим більш складними є системи, тим більша вірогідність порушень у зв'язках між їхніми елементами, розладу механізмів, які забезпечують цілісність. Це означає, що ускладнення систем не гарантує їхнього безкризового розвитку, а певною мірою воно навіть актуалізує таку можливість. Якщо ж загроза кризи залишається, то жодний з способів її подолання не можна вважати неймовірним. Це стосується й силового тиску. Його можна оголосити небажаним, несприйнятливим з морального боку. Але це ще не означає його уникнення. І як ще діючий засіб стабілізації суспільної системи силовий тиск має досить значний діапазон: від встановлення тоталітарної диктатури, спрямованої на насильницьку ліквідацію негативного ставлення до системи (в тому числі фізичне винищення його носіїв) до застосування непрямих методів тиску при дотриманні норм сучасної правової держави. Реалізація тої чи іншої форми визначальним чином залежить і від ступеню складності суспільної системи, й від гостроти її кризових процесів.

Визнання стабільності, з якою дійшло до початку нового тисячоліття розвинене капіталістичне суспільство, не виключає, однак, реалістичного

сприйняття притаманних йому суперечностей. Йдеться про те, що найближчими роками вірогідне подальше прискорення як самої технологічної революції, так і темпів її упровадження у виробництво. Це, в свою чергу, відіб'ється на ситуації у сфері зайнятості.

Накопичений досвід свідчить, що використання досягнень технологічної революції у розвинутих країнах не є рівномірно-плинним і поступальним. Тут є свої стрибки і гальмування. Це зумовлено циклічним характером розвитку капіталістичної економіки. Стимули до широкомасштабного упровадження досягнень технологічної революції стрімко підсилюються в періоди кон'юнктурних спадів й помітно слабшають у роки високої кон'юнктури. Саме під час спадів під впливом гострої конкуренції на світовому ринку відбувається масоване оновлення основного капіталу на базі широкого використання новітньої техніки та технології. І, навпаки, за умов високої кон'юнктури й послаблення конкурентної боротьби оновлення основного капіталу вповільнюється.

Такий стрибкоподібний розвиток, в свою чергу, визначає ситуацію на ринках праці. За умов економічного спаду, відбувається масовий виплеск робочої сили. Однак у фазі підйому вона більшістю не залучається, як це було раніше, оскільки зростаючий об'єм виробництва забезпечується тепер працезберігаючою технікою та технологією. Проте рівень безробіття у розвинутих країнах вже майже два десятиліття залишається більш-менш сталим (близько 4%).

В процесі адаптації капіталізму до технологічної революції виникла ситуація, яка адекватно зображується моделлю так званого суспільства одної третини, де 1/3 частина населення, прямо чи непрямо залучена до суспільних (насамперед виробничих) структур, користуючись більшою чи меншою мірою плодами технологічної революції, утримує іншу частину населення.

Очевидно, є всі підстави вважати, що подальша адаптація капіталізму до технологічної революції матиме подібну схему. Ще на початку 90-х років черговий циклічний спад стимулював виплеск чергової порції робочої сили, яка більшістю по послабленні спаду не інтегрувалась у народне господарство. Виштовхування із суспільного виробництва ще частини робочої сили означає подальше збільшення маси маргіналізованого населення. За колишні масштаби маргіналізації капіталістичному суспільству вдавалося попередити перетворення основної маси маргіналів у люмпенів. Можливо, економічна й політична стратегія правлячої еліти буде спроможна й в подальшому вирішувати цю проблему. Але й існує та об'єктивна межа, за якою суспільство стає не в змозі утримувати постійно зростаючу масу населення, яка не бере участь у створення національного продукту. Можливо, ця межа вище за той рівень, на який вийде маргіналізація населення внаслідок майбутніх циклічних спадів. В різних країнах в залежності від міцності суспільних та політичних структур ця межа є різною. Очевидно, що чим ближче до цієї межі, тим дужчою є соціальна напруга у суспільстві.

Проте, справа не зводиться до економічного боку проблеми. Процес маргіналізації тягне за собою серйозні соціально-психологічні та політичні наслідки. З виробничих структур витісняються маси людей з відносно високим рівнем соціальних вимог, які також мають відносно високий рівень освіти і здатні до значної політичної активності. Щоправда, на першому етапі адаптації капіталізму до потреб технологічної революції ця особливість сучасних маргінальних груп виявляється лише частково. Наприкінці 90-х років соціальне незадоволення та політична невдоволеність тих верств, які маргіналізуються, почали перетворюватись на важливий чинник політичного розвитку.

Існують три головні гіпотетичні моделі адаптації капіталістичного суспільства до нового етапу технологічного розвитку. Першу з них можна умовно назвати технократично-оптимістичною. Вона заснована на переконанні, що подальший розвиток капіталізму в цих умовах буде відбуватись майже так, як це було досі. Передбачається, зокрема, що рівень маргіналізації зросте незначно, оскільки в процесі технологічної революції автоматично виникає значна кількість нових робочих місць, і що об'єм накопиченого національного багатства буде достатнім для того, щоб підтримувати існування маргіналів на рівні, який перевищує рівень бідності, і що основна частина населення в очікування плодів технологічної революції погодиться на ті жертви, які від неї вимагаються. В політичному плані прогнозується подальше послаблення впливу робітничого руху та усього лівого флангу партійно-політичної структури в цілому і, відповідно, підсилення правих сил. Прихильники цієї моделі звичайно є близькі до неоконсервативних течій.

Друга модель - еколого-алармістська. Її висхідна база складає припущення, згідно якому подальша адаптація сучасного суспільства до реалій технологічної революції може бути пов'язаною з катастрофічними наслідками, передусім екологічними, але також і соціальними. Щоб попередити такі наслідки, треба пригальмувати технологічний розвиток та виробити принципово нові принципи виробничої діяльності та соціальної поведінки людини. І, якщо це не вдається, то сучасне суспільство неминуче зіткнеться з екологічними та соціальними катаклізмами. Прибічники цієї моделі ідейно та політично угруповуються екологічні та ліві рухи.

Третя модель - адаптаційно-кризова. Вона, можливо, найбільш адекватно зображує реальні процеси, які йдуть у капіталістичному суспільстві та базується на таких засадах: по-перше, сучасний капіталізм має

значні резерви для пристосування до потреб нового зльоту технологічної революції; по-друге, це пристосування, у відповідності до логіки капіталістичного способу виробництва потягне за собою певні соціальні витрати; по-третє, об'єм цих витрат буде вирішальною мірою залежати від інтенсивності опору, на який будуть здатні ті соціальні групи (в першу чергу робітники), які потерпають від такого розвитку; по-четверте, в ході адаптації тиск на соціальні та політичні структури буде зростати; по-п'яте, характер та напрямки цього тиску можуть бути різноманітними в залежності від конкретної ситуації та розстановки політичних сил; та по-шосте, стабільність соціальної системи у різних її ланках буде залежати від того, яким запасом міцності відрізняються ці структури. Така система поглядів зрозуміліша швидше для тих, хто пов'язаний з робітничим рухом [307].

Остання модель підводить до висновку про те, що вузловим суперечливим моментом у процесі пристосування капіталізму до наступної хвилі технологічної революції буде колізія між соціальними структурами, які вже склалися, та маргіналізованою частиною суспільства .

Для визначення ступеню рівноваги, притаманного ситуації у суспільній системі, вкрай важливим є усвідомлення особливостей розвитку, який відбувається щодо її основної немаргіналізованої частини. Звернемось до цих особливостей.

Вже протягом первісної адаптації до технологічної революції в немаргіналізованій частині капіталістичного суспільства виникли два взаємопов'язані вузла суперечностей: між традиційним (переважно простим) та модифікованим сучасним (складним) трудом, між старими та новими індустріальними районами. І до 90-х років правлячим колам у більшості розвинутих капіталістичних країн вдавалося стримувати ці

суперечності у межах, які не порушували функціонування суспільної системи в цілому. Пояснювалось це й тим, що економічна ситуація, яка склалася, в цілому забезпечувала зберігання системи соціальних амортизаторів, що виникла ще за післявоєнні десятиліття, а також тим, що правлячі політичні сили, побоюючись порушення політичної стабільності при здійсненні курсу на адаптацію до вимог технологічної революції, виявляли зазвичай достатню обережність та стриманість.

Чи може така ситуація зберігатися і в подальшому? Можливо, якщо за допомогою значних державних асигнувань пригальмувати поглиблення розриву між старими та новими індустріальними районами, стимулюючи розміщення сучасних виробництв у традиційних центрах промислового розвитку.

Зараз в розвинутих капіталістичних країнах є два окремих ринка робочої сили: старий та новий. Щодо першого, то там попит перевершує пропозицію, а на другому навпаки. І ціна робочої сили на різних ринках суттєво відрізняється одна від іншої. Можливо, процес відокремлення цих ринків робочої сили буде продовжуватись. Розширення об'єму, масовізація ринку висококваліфікованої робочої сили може справити негативний вплив на її ціну. Однак, не треба перебільшувати значення цього джерела можливих соціальних конфліктів, оскільки зростання складності потрібної праці і, відповідно, вартості відтворення висококваліфікованої робочої сили буде, природно, справляти зворотний вплив.

Великого значення набувають нині як широкомасштабна інтернаціоналізація руху капіталу та виробництва, так і проблема врегулювання цього процесу в міжнародному плані. Угоди з валютних та торгових питань, які укладають великі капіталістичні країни, певною мірою обмежують той хаос, який панує на валютних та торговельних

ринках. Якщо в масштабах національних співтовариств за допомогою державно-монополістичних методів регулювання вдається впорядковувати процес відтворення капіталу, то в міжнародному вимірі це здійснити дещо важче. Тут існують певні форми необмеженого, вільного ринку капіталу й товарів. Об'єктивно це створює базу перманентної нестабільності ситуації, вміщує в собі певну можливість фінансової та торговельної кризи. Намагання транснаціональних корпорацій подолати ті міждержавні економічні, соціальні та політичні бар'єри, які їм заважають, наштовхується на природну протидію правлячих кіл у відповідних країнах щодо неприйнятних для них спроб позбавити їх права вирішувати на свій розсуд свої внутрішні проблеми.

Щодо внутрішніх проблем у розвинутих капіталістичних країнах, то однією з таких є проблема соціального забезпечення. Її вирішення значною мірою впливає на рівень соціальної стабільності в країні. В цілому ця проблема успішно вирішується, так, приміром, розвиток системи страхування по безробіттю стабільно здійснюється по трьох основних напрямках: продовження терміну сплати допомоги, збільшення її розміру відносно заробітної платні, утворення нових видів допомоги безробітним. Але із зростанням системи соціального забезпечення, зростають, природно, і витрати на її утримання. Іноді тут виникають і кризові явища, як це, приміром, було у Франції 1982 року, коли виникли труднощі у системі соціального страхування по безробіттю: в ній виник дефіцит у 12 млрд. франків. Така криза була здолана шляхом розповсюдження відрахувань у фонд страхування на державних службовців (1% зарплатні), а також шляхом “коректування” деяких видів допомоги з метою економії [302, 42-43].

Якщо такі кризові явища виникають, держава починає перерозподіляти більше коштів, або шляхом вилучення їх у нації в цілому,

збільшуючи на неї тиск (“частка держави” у соціальних виплатах), або справляючи додатковий тиск на дві відокремлені групи в суспільстві: найбільш забезпечених із тих, кого страхують (“частка працюючих”), та підприємців (“частка наймачів”), користуючись підтримкою зацікавленої у даному випадку сторони. Все це і збільшує можливості держави певною мірою, й викликає певне невдоволення її втручання, “інтервенціонізмом” , тим більше, що із зростанням напруги у системі соціального забезпечення бюрократія набуває все більшої “прискіпливості”. Так, у нинішній Франції всю критику під гаслом “держави надто багато” можна списати на невдоволення щодо перерозподільної діяльності держави із супроводжуваним поширенням бюрократизації та дріб`язкового “опікування” [302].

У самому широкому розумінні “соціальна держава” не обмежується підвищенням рівня і якості життя, його соціальної гарантованості для більшості населення, як і не зводяться її тіньові сторони тільки до бюрократизації. Сучасна “соціальна держава” має свої підвалини: це структури й динаміка, тільки завдяки яким і могла виникнути та існувати верхівка айсбергу те, що ми називаємо “соціальною державою” у вузькому розумінні. Швидке зростання “соціальної держави” неможливе без зростання державного багатства, а останнє без зростання виробництва, яке, в свою чергу, стимулюється зростанням витрат на підтримання й розвиток “соціальної держави”.

Якщо повернутись у минулі роки Франції, то зростання виробництва протягом “тридцяти славетних років”, як їх назвав відомий футуролог Ж.Фураст`є, було економічним розвитком: орієнтація на цілеспрямоване та систематичне стимулювання попиту, щодо якої тільки й могла економічно залучитись прискорена експансія “соціальної держави” , яка долала опір окремих виробників і певних зацікавлених груп. Йдеться

про загальну тенденцію розвитку “суспільства споживання”. На відміну від інших держав, Франція порівняно пізно звернулася до використання попиту через сферу оборту, який включав зміну норм проценту, операції на відкритому ринку цінних паперів, обмеження кредитів, зміна обов’язкових резервів банків, норм оподаткування, введення різних загальних пільг тощо. Фактично тільки наприкінці 60-х - на початку 70-х років французька система кредитного та бюджетного регулювання наблизилась до систем інших країн, зокрема, до американської та німецької.

Відбувалося формування потужного виробничого, фінансового та науково-промислового потенціалу. Все більш інтенсивно країна залучалася до світової системи хазяйства, у динамічному ядрі якого Франція посіла місце однієї з лідируючих країн. Здійснювалася експлуатація трудових ресурсів за межами країни та їхнє заохочення до країни (іноземні робітники) для заповнення робочих місць, які не користувались попитом внаслідок підвищення рівня та зміни “якості життя” французьких робітників, і частково для того, щоб справляти на них конкретний тиск. Це інтенсивна експлуатація власних та чужих сировинних та енергетичних ресурсів, їхнє вичерпання та компенсація: це 40 французьких АЕС, де виробляється 65% електроенергії - найвищий показник у світі.

Але й це тільки одна соціально-економічна та екологічна сторона розвитку того типу соціально-політичної організації, проекцією якого у сфері соціальних та економічних гарантій індивіда та суспільства в цілому стала “соціальна держава”. В політичній та ідеологічній сферах друга її іпостась - “антифашистський синтез” – відображалася в післявоєнні роки у виникненні “західного світу” як геополітичної (“Рух Americana”) та ідеологічного (“західна демократія”) категорій; у пріоритетному розвитку військової промисловості та військових науково-технічних розробок, які стали одним з двигунів економіки і, водночас, одним

з найбільш пов'язаних з державою секторів; і нарешті, у системі наднаціональних політичних організацій. Все це разом перетворило “Захід” на достатньо інтегровану стабільну систему, яка жорстоко протистояла “Сходу”, а згодом і “Півдню”, які намагались конкурувати з ним у економічній, політичній, військовій та культурній сферах у глобальному масштабі.

Можливо, одним з чинників, які стримують зростання безробіття та полегшують становище частини безробітних, є тимчасова зайнятість, масштаби розповсюдження якої, проте, досить важко оцінити. Ще важче оцінити розміри такого явища, як прихована зайнятість, тобто зайнятість, з тої чи іншої причини прихована від фінансових, юридичних та інших державних органів та пов'язана часом із звичайними, іноді нелегальними підприємствами. Більшу частину зайнятих у підпільній економіці складають дрібні ремісники, які ухиляються від сплати податків, а також безробітні, які отримують чи не отримують допомогу. Якщо повернутись ще у 80-ті роки, то за даними Міжнародної організації праці, у Франції, приміром, загальна кількість осіб, втягнутих у сферу прихованої зайнятості, складала 0,8 - 1,5 млн. осіб (3-5% сукупної робочої сили країни): це достатньо скромний, порівняно з іншими країнами, показник (у Норвегії їхня частка оцінювалась у 40%; у Італії - у 10-35%; у США - 26; у Бельгії - 15-20%; у Швеції - 13-14; у Великобританії - 12,5; у ФРН - 12,5; в Данії - 11% [298, 14]).

Тобто йдеться про те, що загалом приробітком (легальним чи нелегальним) у Франції займалися, за різними оцінками, від 3 до 25% економічно активного населення. Вважаємо, що чверть із них пов'язана із сферою підпільної економіки. Взагалі тих, хто втягнутий у сферу прихованої зайнятості, можна розподілити на декілька категорій: ті, хто працює в офіційній економіці і підробляє на стороні; нелегальні емігранти; надомники;

безробітні; учні; пенсіонери.

Безробітні принаймні, доки не отримують допомогу віддають перевагу пошукам або очікуванню роботи, а не переймаються випадковими заробітками, які на законній основі позбавляють їх допомоги. У цьому сенсі підпільна зайнятість має певні переваги.

Головна мета роботодавців у підпільній економіці - зниження витрат виробництва за рахунок несплати відрахувань в бюджет (податків з прибутку, внесків у соціальні фонди), економії на заробітній платні та мінімізації витрат щодо охорони праці та довкілля. При такому об'ємі зниження витрат дозволяє достатньо гнучко розпоряджатися прибутком, встановлюючи у ряді випадків істотно вищу заробітну платню, чим це у легальній сфері. Щодо робітників, то для них стимулами є безробіття, зростання вільного часу, зріст прибуткових податків та інших виплат, а також потреба в іншій компенсації тощо [298, 59 - 65].

Тобто, йдеться про те, що прихована зайнятість це один з важливих амортизаторів кризи для частини тих, хто від нього безпосередньо потерпає. В цілому ж вона є важливим механізмом перерозподілу національного доходу в обхід закону, що є безпосередньою вигодою частини суспільства, але є руйнівним щодо принципу соціальних гарантій і, можливо, є каталізатором процесу зростання бюрократії.

Зрушення в структурі зайнятості мають своїм наслідком психологічні, матеріальні та інші витрати. З точки зору впливу на соціальну стабільність їх можна оцінити як негативні, оскільки вони об'єктивно сприяють накопиченню невдоволення, що є прогресуючим. Однак, і в цій площині процес розгортається нелінійно, модифікуючись під впливом різноманітних амортизуючих явищ. Приміром, можна припустити зв'язок між зростанням часткової та деяких інших низькооплачуваних форм зайнятості та швидким збільшенням кількості

людей, які є сумісниками на двох і більше роботах. Іншими словами, частина тих, хто був витіснений з сфери повної і повноцінної зайнятості, очевидно, шукала на шляху сумісництва певної компенсації втрат у заробітній платні. Трудова діяльність за сумісництвом позбавляє її суб'єктів певних елементів соціального захисту, але водночас надає більшій гнучкості системі руху робочої сили, більшою мірою індивідуалізуючи стосунки сторін. “Врегулювання” рівня зайнятості тепер все рідше пов'язане з набором значної кількості постійних робітників, з одного боку, та з раптовим припиненням трудових угод, з іншого.

Істотною обставиною, яка безпосередньо впливає з останніх зрушень у соціальній структурі Великобританії та яка відповідає нинішньому стану речей, є локалізація, “сегментація” невдоволення. Невідповідність щоденних інтересів окремих соціальних груп не тільки спрямовує його у різні боки, але й часом взаємоспрямовує одне невдоволення проти іншого. Прикладом цього можуть бути емігранти, сприйняття ними зовнішнього оточення та сприйняття їх самих з боку суспільства як такого. Проте, певну невідповідність можна проілюструвати, звертаючись до суперечностей між представниками суто традиційних груп, яка, приміром, у випадку з страйком шахтарів.

Зрушення у соціальній структурі та в окремих її елементах (галузевих, професійних, національно-расових, статево-вікових та ін.). При всій складності багатьох із них не тягнули за собою загрозливо-рушійні наслідки, можливо, завдяки двом важливим чинникам. Йдеться про систему соціальних амортизаторів, яка витримує дуже значне навантаження на неї, яке ще й надалі підсилюється, а також про співвідношення між тими, хто постраждав від технологічної перебудови і тими, хто тією чи іншою мірою виграв від неї.

Ще уряд М. Тетчер у Великобританії провів радикальну реформу системи соціального забезпечення, яка, проте, часом інтерпретується у негативному контексті. Навряд чи можна з цим погодитись. Деякі програми дійсно були скорочені, але в цілому наслідком цієї реформи став не демонтаж елементів соціальної системи, а її перебудова. На систему соціальних стабілізаторів як таку уряд спокушатися не став. Більш того, витрати на суспільні потреби за часів уряду М. Тетчер перевищували 50 відсотків валового національного продукту [297, 135].

Останні обставини дали привід певним коментаторам саркастично називати тетчерівську адміністрацію “найбільш соціалістичним урядом країни за всю її післявоєнну історію [297]. Жорсткі прагматичні економічні реформи, хоча й поляризували англійське суспільство, але водночас надавали прибутку значній частині населення. В матеріальному вигранні опинились мільйони людей, і їхня чисельність дедалі зростала.

І зараз здійснюються значні зміни у структурі робочої сили Великобританії, у співвідношенні різноманітних загонів трудящих, які мають пряме відношення до перспектив утворення в майбутньому, можливо, дещо інших соціально-політичних та ідеологічних контекстів для пошуків нового порозуміння в суспільстві.

Зміна значною мірою старого виробництва й старих промислових робітників армією працівників сфери послуг стала фактом, і це тягне за собою зміни в суспільному житті.

Наприклад, в Ірландії галузевий перерозподіл робочої сили означав послаблення економічної (та й суспільної) ролі робітників ручної праці й традиційних форм учнівства, які прислужували найважливішим резервуаром збереження й розповсюдження сектантської ментальності. (Йдеться, зокрема, про Північну Ірландію). Нові види праці, у яких виникла потреба і підготовка до яких йде в руслі позасектантської загальної

середньої освіти, принесли з собою певний потенціал деконфесіоналізації суспільства. Зазначимо також, що зростанню зайнятості у сфері послуг супутніми є зрушення у співвідношенні між жіночою та чоловічою працею. У Північній Ірландії, приміром, жінки з сфери послуг належать до тих суспільних верств, які більш схильні до схвального відгуку про цінності іншої общини, ніж з інших верств. Це ті, які меншою мірою схильні до релігійно-політичного екстремуму.

Загалом структурні зміни в економіці сприяють створенню нового північно-ірландського “архетипи”. Якщо раніше це був малоосвічений (у загальноосвітньому плані) робочий (майже виключно чоловік) кваліфікованої (значною мірою ручної) праці, протестант з верфі або з судноремонтних майстерень, з машинобудівних заводів, то зараз це вже все частіше робітник (чи робітниця) банківської системи, який (яка) має гарну освіту, або систем енергопостачання, охорони здоров`я, освіти; ним (або нею) може бути як протестант, так і католик. Він поступово все більше віддаляється від фанатично налаштованого захисника “протестантського парламенту для протестантського народу” [4, 79]. І такі тенденції зміцнюються.

Важливого значення у справі деконфесіоналізації соціального конфлікту та й усього суспільного життя набуває розширення системи освіти та підвищення її рівня. Політики та соціологи переконливо радять підвищити термін обов`язкового перебування у загальноосвітньому закладі з 15 до 18 років, виходячи з того, що більш освічені люди набагато більшою мірою схильні схвалювати реалізацію ідеї розподілу влади (це є справедливим як для протестантів, так і для католиків) й менш прихильні до альтернатив з “нульовою сумою” [305]. І хоча поки ще ці переваги в кількісному вимірі є незначними (питома вага більш освічених католиків та протестантів, які підтримують ідею розподілу

влади, лише на 1 відсоток переважає частку тих її прибічників, чий рівень освіти є істотно нижчим), хоча відчутний ефект підвищення рівня освіти не одразу ж позначиться на електоральній поведінці, однак, ця важлива суспільна тенденція буде неухильно діяти у напрямку змін. Впливи підвищення освіти щодо пом'якшення жорстких стереотипів, полегшення соціалізації підтверджуються світовою практикою.

Діалектика ольстерського суспільного життя сприяла виникненню паростків нової політичної культури - культури порозуміння у тих саме структурах, які були головними носіями вірусу сектантської роз'єднаності людей. Мова йде про еволюцію різних груп розвитку, взаємодопомоги й самооборону, які існували в самих сегрегованих общинах. Від роз'єднуючих конфесійно-політичних стереотипів та гасел, які склали дві протиборчі субкультури із своєю міфологією та легітимацією насильства, вони повертаються до повсякденної праці, яка відповідає живим інтересам людей. Ці групи утворювались спочатку як частина механізмів гармонізації міжобщинних стосунків, а потім вони продовжили своє існування в робітничих кварталах як організації взаємодопомоги та самозабезпечення в умовах, пов'язаних з погіршенням економічного стану міст, з необхідністю вирішувати проблеми продовольчого постачання, медичної допомоги, забезпечення непрацездатних членів общини, допомоги сім'ям ув'язнених тощо.

Найбільш важливими сторонами та політичними імплікаціями такої комунальної діяльності є такі. Передусім, заохочення до живого життя, залучення до його реальних проблем допомагали навіть найбільш сектантські налаштованим членам общин відволіктися від фанатичного сприйняття релігійних символів, подолати міфологізацію свідомості, розрізнити у житті нові соціальні та політичні орієнтири. Цей процес стає важливою частиною залучення до культури екстремістських течій в

общинах надання їм (особливо найбільш прогресивним чи здатним до духовної й політичної еволюції елементам) соціально усвідомленою та політично зорієнтованого характеру. Значення такої комунальної діяльності важко переоцінити. У ході кризи общинні групи об'єктивно ставали наступниками щодо втілення ідеї загального повороту в ольстерській політиці, переводу її з виключно конституційних орієнтирів на шлях нормальної парламентської взаємодії соціально ангажованих партій. Таке перетворення політичної арени у Північній Ірландії можливе лише за умов подолання поляризації суспільства щодо національно-релігійного принципу.

В Україні тенденції подібного розмежування перебувають зараз поки що у стані латентного млявого розвитку, однак потенційно несуть у собі загрозу соціального вибуху, тяжіння до традиціоналізму, конфесійної замкнутості тощо.

Політична нестабільність, відсутність впродовж тривалого часу ґрунтовної загальнодержавної програми перетворень, механічне копіювання чужих зразків спричинили низку деструктивних процесів в економіці, загальмували розвиток нових виробничих відносин і продуктивних сил. Економіка країни за роки незалежності відчула на собі й руйнівного впливу політичних і соціальних суперечностей, що роздирали суспільство. Приватизація і реформи спрямувалися “тіньовими” та управлінськими структурами таким чином, щоб отримати максимальний зиск для себе. Інші верстви населення, не будучи структурованими, не усвідомлювали ані власного інтересу, ані шляхів обстоювання цих інтересів і, таким чином, були усунені з соціально-економічних процесів. Приватизація була зведена до відвертого пограбування державного майна. Навіть та частина населення, яка геть не розумілася на особливостях товарно-грошових відносин побачила

“несправжність” приватизації через ваучеризацію. Люди зневірилися у сертифікаційно-приватизаційних заходах, у можливостях чесної і ефективної участі кожного в економічному просуванні. На цьому тлі поширився кримінальний бізнес і розквітнув спекулятивний капітал.

Низький рівень ринкового професіоналізму та політичної культури зумовили небачений у сучасному цивілізованому світі спад виробництва. Почали зупинятись підприємства з убогою матеріально-технічною базою та морально застарілим устаткуванням. Виробництво стало нерентабельним внаслідок неадекватних цін на сировину та енергоносії, несприятливої податкової політики та вкрай низької купівельної спроможності населення. Чимало підприємств випускало дедалі примітивніші товари, виробництво яких не потребувало значних капіталовкладень та високих технологій. За деякими винятками, вітчизняні товари поступились місцем на ринку дешевим та кращим (часто-густо тільки зовні) імпортним товарам.

Погіршився стан шляхів сполучення, систем транспорту, комунальних мереж та інших важливих структур матеріально-технічної бази життєдіяльності суспільства. Малі підприємства масово банкрутували або, щоб вжити, відходили у “тіньову” сферу. На одному полюсі суспільства накопичувалась, централізувалась маса багатства, а на іншому прогресувало зuboжіння населення. Така поляризація доходів набувала загрозливого для соціального спокою характеру. І вкрай згубним фактором для економіки України та її майбутнього стала деградація робочої сили головного чинника виробництва. Значна кількість висококваліфікованих робітників, інженерів, лікарів та викладачів в пошуках засобів існування змушені займатись принизливим заробітчанством: дрібною торгівлею, спекуляцією, а іноді й шахрайством, кримінальним бізнесом.

Значний спад відбувається у сільськогосподарському виробництві. Швидкими темпами знижується показник валового збору зерна; скорочується поголів`я великої рогатої худоби, свиней, птиці. Низька технічна оснащеність, майже повна відсутність міндобрив, високоврожайних сортів насіння, ветеринарного обслуговування зумовило стагнацію сільського господарства, особливо великих колективних підприємств. Це спонукало людей розвивати приватний сектор, використовувати власні городи та ділянки, щоб самостійно забезпечити себе необхідними продуктами харчування. Для розвитку ж фермерських хазяйств склалися вкрай важкі умови: багато перешкод, перекручень та бюрократичних зловживань. Законодавчі, фінансові і матеріально-технічні проблеми, опір місцевої влади та управлінців з метою отримання власного зиску - все заважало створенню повноцінних фермерських господарств.

За даними журналу “Central European Economic Review”, у 1996 році Україна посідала 20-те місце серед 26 посттоталітарних країн, в тому числі колишніх союзних республік за результатами ринкової трансформації. Сьогодні цей показник для України є значно нижчим.

Економічна криза, сплески інфляції зумовили радикальні соціально-структурні зміни. Був зруйнований “середній клас”, частина населення з рівнем доходів, який надає можливості задовольнити основні соціальні потреби. В цивілізованих країнах цей “середній клас” становить більшість населення, що забезпечує соціальну стабільність суспільства.

Проблеми елементарного виживання, соціальні тривоги заповнили людей настільки, що відсунули на другий план їхню зацікавленість у розвитку політичного процесу в країні. У поєднанні з економічною кризою це стимулювало виникнення негативних явищ і у сфері соціогуманітарного розвитку. Передусім йдеться про гостру

демографічну кризу, зменшення народжуваності, постаріння населення, зростання в ньому частки залежних груп, нестабільність шлюбів, збільшення позашлюбної народжуваності та кількості сімей з однією матір'ю.

Невпевненість у завтра, несприятливі соціально-політичні та економічні перспективи зумовили значне зменшення кількості шлюбів серед молодих людей; небажання сімей мати другу, третю дитину; зростання бездітних сімей. Отже, на тлі зростання абсолютних та відносних показників смертності населення погіршуються демографічні перспективи держави.

Негативно впливає на демографічну ситуацію безробіття. За даними Служби зайнятості, 75 відсотків безробітних становлять жінки, а 65 відсотків цих жінок мають вищу та середню спеціальну освіту. Найтяжче становище склалось для молоді, яка найбільш вразлива до кризових явищ у суспільстві. Більшість з молодих сімей практично неспроможні розв'язати соціально-побутові проблеми власноруч.

Характерною рисою України 90-х років є поглиблення загальної кризи довкілля, яка складається з екологічно небезпечних локальних ситуацій. Аварія на ЧАЕС поставила Україну на межу глобальної катастрофи щодо медико-біологічних, економічних та соціальних наслідків. Загострилась проблема збереження генофонду нації. Ситуація в галузі охорони здоров'я постійно погіршується. Під загрозою опинилось здоров'я підростаючого покоління. Вкрай незадовільним є фізичний, психічний та інтелектуальний розвиток більшості підлітків. Такий стан речей вже в недалекому майбутньому ускладнить ситуацію з трудовими ресурсами України.

Загострення соціальних проблем справило негативний вплив на сферу гуманітарного розвитку. У кожній з ланок системи освіти виникли непрості проблеми, зумовлені недостатнім фінансуванням, необхідністю структурної перебудови та змінами в освітніх пріоритетах. Така ж ситуація спостерігається і в сфері науки. Україна має потужні наукові ресурси. Однак, останніми роками вони значно послабили.

Скорочується кількість спеціалістів-науковців. Основними причинами відтоку кадрів стали зниження престижу наукової діяльності та зростання попиту на висококваліфікованих фахівців в інших галузях, зокрема, в комерційних структурах.

Не менш складною, сповненою внутрішніх суперечностей стала й ситуація в українській культурі. І тут не могли не позначитись зміни, що відбулися і продовжують відбуватись у політичній, економічній та соціальній сферах. Також склалась надзвичайно складна релігійна ситуація в Україні, що є наслідком попередніх спроб адміністративним тиском відсунути релігійність на периферію суспільної свідомості. Відбився вплив колишнього загальнополітичного контексту щодо знищення національно-особливого в релігійності населення України.

З огляду на розвиток подій у Центральній та Східній Європі, куди належить і Україна, зважаючи на особливості української історії, необхідно усвідомити, що магістральна лінія суспільного просування на найближчий період вже визначилась у головних своїх рисах. Наш час позначився переплетенням суперечливих тенденцій, домінуванням конфліктогенних факторів, ознак кризового стану всіх сфер життєдіяльності. Проте, разом із тим наше суспільство поступово набуває якостей, необхідних для стабільного функціонування. Потроху відбувається утвердження державницького мислення в масовій свідомості. Йде напрацювання досвіду осмислення і розв'язання найгостріших соціально-політичних проблем демократичними шляхами й засобами. Укладаються соціальні механізми управління суспільними справами, громадськість опановує культуру плюралізму і багатомірності світу людини, навчається говорити і слухати правду, усвідомлює нагальну потребу жити в правовій державі. Однак, процеси реформування неприпустимо затягнулись. Відсутність чітко визначеної, сильної й

розгалуженої системи державної влади істотно позначається на загальному перебігу подій. Гальмуються процеси узгодження і реалізації необхідних програм виходу з кризи. Падає виробництво, триває подальше загрозливе зубожіння значної частини населення. Все це підсилює соціальну напругу й небезпеку соціальних вибухів.

В цих умовах України має єдино-можливий шлях до забезпечення своїх національних стратегічних і тактичних завдань утвердження реальної політичної та економічної незалежності.

Україна повинна стати “відкритим суспільством”, в якому на належному рівні буде забезпечено режим найбільшого сприяння всьому новому прогресивному з врахуванням традиційних неперехідних цінностей українського культурного генофонду. В такому суспільстві будуть зазначені механізми реалізації вимог “людського виміру” в усіх сферах життєдіяльності особи, економічній, матеріальній, соціальній, екологічній, духовній, культурній, рекреаційній тощо, відповідно до світових стандартів та загальнолюдських ідеалів. Найвищою метою такого суспільства є досягнення того, щоб весь життєвий простір існування особистості став по-справжньому людським. Спираючись на наукове знання про потенціал суспільства, враховуючи індустріальні, технологічні, аграрні, культурні, моральні та інтелектуальні можливості суспільства необхідно наполегливо, творчо й послідовно проводити реформи у стислі строки. Сучасна економіка повинна спиратися на новітні наукомісткі технології, бути оптимальною за наявності основних життєзабезпечуючих галузей виробництва. Вона повинна бути автономною і водночас інтегруватися в європейський економічний простір. Щоб досягти зазначеного, треба активно сприяти і становленню системи змішаної економіки, заснованої на принципах вільного й рівноправного існування усіх форм власності та типів господарювання (

державного, кооперативного, приватного, акціонерного, фондового тощо); і послідовному подоланню державної монополії на виробництво, в тому числі засобами народної приватизації; і державному коректуванню щодо структури і пропорцій суспільного виробництва та щодо ринкових сил, а також і прискоренню земельної реформи: кожному сільському виробникові слід надати можливість самому визначити форму землеволодіння й землекористування з правом успадкування. При цьому всьому необхідно враховувати екологічний аспект.

В реалізації соціально сильної політики маємо орієнтуватись на такі напрями: відновлення соціальної справедливості як основної суспільно-організуючої засади, практики справедливої винагороди за продуктивну працю; суспільно корисні інновації; послідовне забезпечення існування соціально вразливих суспільних груп (пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї, студенти) на основі критерію вмотивованого достатнього прожиткового мінімуму; ефективна боротьба проти незаконного нетрудового збагачення мафіозних і корумпованих груп; запобігання популяризації різних суспільних груп за рівнем матеріального достатку (спираючись на світові стандарти “соціальних держав”); сприяння соціальній інтеграції суспільства та подоланню бар'єрів, що зумовлюють соціальну ізоляцію та маргіналізацію окремих верств; впровадження в життя практики подолання “кризових ситуацій”; активне спрямування культурного, морального очищення та прогресу суспільства. Україна повинна реально дбати про створення належних умов для етнокультурного відродження державотворчої, титульної нації, яка є етнічною та демографічною основою українського суспільства, а також – про зміцнення позицій української мови як державної у всіх сферах життя (не забуваючи при цьому дотримання принципу рівності в етнокультурному розвитку всіх національностей).

“Україна йде шляхом розбудови суспільства, в якому гуманістичні ідеали мають посідати домінуюче місце в системі людських орієнтирів, а принципи гуманізму, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя. Визначальне кредо гуманітарної політики, її світоглядний принцип - визнання людини вищою цінністю суспільства, а турботу про неї - головною функцією держави” [81, 79].

Розгляд питання про зміст та структуру ідеології сталого людського розвитку потребує, насамперед, відстеження історії виникнення та розвитку ідей, що призвели до появи відносно нового феномена – „ідеології сталого людського розвитку”. І це зрозуміло. Історія виникнення поняття стійкого розвитку починається не сьогодні. Як було показано раніше, теоретичні передумови його було закладено ще у перших творах фундаторів Римського клубу. Термін „стійкий розвиток” був введений у широке вживання Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку у 1987 році. Ідеї і принципи, концепція і стратегія стійкого розвитку викладені в рішеннях конференції ООН по охороні навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). На цій конференції глави держав схвалили план дій по стійкому розвитку, що одержав назву „Порядок денний на XXI століття” . Питанням реалізації цієї програми була присвячена Спеціальна сесія Генеральної асамблеї ООН (23—27 червня 1997 року). Зараз свої програми переходу до стійкого розвитку мають багато країн світу. Наприклад, у Росії в лютому 1994 року Президент підписав Указ про перехід Російської Федерації на модель стійкого розвитку. У 2002 році у Йоганнесбурзі пройшла конференція ООН із проблем стійкого розвитку — Саміт Землі. На конференції були присутні 109 світових лідерів, серед них глави урядів Великобританії, Росії, президенти Франції та

України, яка також брала участь у цієї конференції. За результатами Саміту прийнятий підсумковий документ — план дій, спрямованих на досягнення стійкого розвитку людства, у якому говориться про необхідність скоротити розрив між багатими і бідними країнами і прикласти більше зусиль для охорони навколишнього середовища. Таким чином, термін стійкий розвиток має високий статус, і визнаний на найвищому рівні. Цей термін служить для позначення майбутнього бажаного стану суспільства. Тобто це нормативний образ, ідеальний тип майбутнього суспільства. Такого суспільства ще не існує, але людство прагне діяти в напрямку формування умов для стійкого розвитку в усіх країнах.

У відношенні суспільства стійкого розвитку існує цілий ряд концепцій, точок зору. Перш за все, ідеологія стійкого розвитку охоплює собою сучасний етап розвитку теорії взаємодії природи і суспільства, центральне місце в якій займає питання про співвідношення антропоцентричного і екоцентричного підходів.

Якщо залучити до наукового та практичного обігу інтегральну квінтесенцію цих підходів, ми вже не вирішуємо проблему хто важливіший: людина чи природа. Крайні вирази як одного, так і іншого збігаються в тому, що здобути рівноваги у цьому питанні неможливо. Збереження екосистеми, хоч би у тому вигляді, що існує зараз, не кажучи вже про покращення, вимагає припинення використання певних досягнень цивілізації, що призведе до падіння рівню життя. І навпаки, сучасні темпи росту науково-технічних досягнень в купі з вичерпністю природних ресурсів призведе до екологічної катастрофи. Вихід з цього замкнутого кола пропонується шукати саме у теорії стійкого розвитку систем, і, насамперед, природної системи, яка здатна до саморегулювання.

Важливими наближеннями до ідеології стійкого розвитку були концепція динамічного росту, концепція органічного росту, концепція динамічної рівноваги.

Загальне для всіх цих підходів — зіставлення глобальної економічної системи з живим організмом, що особливо яскраво проявилось в концепції органічного росту. Кількісний ріст не відіграє ролі в еволюції живих організмів або біологічних систем. Головне місце тут належить життєвій силі і здатності до виживання, тобто якісному удосконаленню і пристосуванню до навколишнього середовища. Органічний зріст приводить до динамічної рівноваги, тому що живий, зрілий організм постійно оновлюється.

Перенесення здібностей природних систем на суспільні відносини не є чимось новим у науковій практиці. Людство доволі часто зверталось до східних рис організму та суспільства, до єдності рис природних та соціальних систем. Таким чином, ідеологія сталого розвитку виходить із можливостей природних систем до оновлення та саморегулювання. Тобто, суспільством, що досягло стану динамічної або стійкої рівноваги, є таке суспільство, що у відповідь на зміну внутрішніх і зовнішніх умов здатне встановлювати нову, відповідну цим змінам рівновагу як усередині себе, так і в межах середовища свого мешкання.

Слід мати на увазі й те, що „стійкий розвиток” — це союз людини не тільки з природою, та ще і з самим собою. Під „стійким” розуміється такий розвиток, що задовольняє потреби дійсного часу, але не ставить під погрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Тобто система стійкого розвитку повинна будуватися таким чином, щоб людство, вирішуючи свої сьогоденні проблеми було б не в змозі нашкодити поколінням майбутнім, в основі цього повинні лежати не тільки морально-етичні принципи, а істотні здібності самої

системи. Під стійким розвитком розуміється така модель розвитку суспільства, при якій задовольняються основні життєві потреби як нинішнього, так і всіх наступних поколінь.

Стійкий розвиток являє собою синтез соціальної та природної форми розвитку, що враховує екологічні й інші глобальні імперативи. На відміну від економічно детермінованого хитливого розвитку, він представляє систему коеволюції суспільства і природи. Під стійким розвитком розуміється керований розвиток суспільства, що забезпечує виживання і безперервний розвиток цивілізації, не руйнуючи своєї природної основи.

Світовий рух за Стійкий Розвиток, ставить своєю метою створення екологічно сприятливих умов на всій земній кулі, як єдиному просторі, у межах якого може жити і розвиватися людство.

Розглядаючи моделі стійкого розвитку будь якої системи, насамперед, треба звернути увагу на поняття розвитку як такого. Без виключення всі науки мають у складі загальної методології поняття розвиток, отже, кожна наука має своє розуміння цього феномену в залежності від об'єкта та предмета дослідження.

Але є й загальнофілософський, загальнонауковий сенс, що складається з усіх галузевих складових, тобто описує цілісну картину розвитку. Такими складовими цілісної картини розвитку є накопичені людством знання в окремих наукових сферах та факти практичної діяльності людства. Таким чином, модель сталого розвитку людства постає однією з багатьох моделей розвитку взагалі, та не може розглядатися окремо від осмислення різноманіття підходів до розвитку як такого.

Важко навіть позначити початковий період, від якого слід починати відраховувати наукові вершини на шляху накопичення знань про розвиток

систем. На думку українського вченого Л.Г. Мельника, методологічною основою ґрунтовно постає синергетика, що бере початок у працях Б. Білоусова, А.Жаботинського, Г.Хакена, І.Пригожина, І.Стенгерс, Є. Шредингера.

Моменти, що складають основу теорії розвитку систем, які пов'язані з обміном між системою та зовнішнім середовищем, рівновагою та динамікою системи були досліджені ще у рамках термодинаміки у XIX сторіччі Ю.Майером, Дж.Джоулем, Г.Гельмгольцем, С.Карно, Р.Клазиусом. У тому числі були введені поняття ентропії та вільної енергії. Одне з найважливіших якостей відкритої стаціонарної системи – здібність підтримувати гомеостаз, тобто динамічне, відносно постійно співвідношення параметрів системи.

XX сторіччя принесло у науковий досвід теорії систем дві важливіші компоненти: теорію інформації та теорію катастроф. Дослідження інформаційного фактора, початок яким було покладено у працях Г.Менделя, продовжені його послідовниками Х.Де Фризом, К. Корренсом, Є.Чермаком, У.Сеттоном, Т.Морганом. Потім інформація досліджувалася як самостійний об'єкт у працях Р.Хартлі, К.Шеннона, А. Лорки та ін.

Друга половина 20 сторіччя привнесла різке прискорення технічного прогресу і швидке зменшення періоду між появленням наукових ідей та початком їх використання на практиці у масовому виробництві. По даним, наведеним В.Іноземцевим, якщо людству знадобилося 112 років для опанування фотографії та 56 років для організації широкого використання телефонного зв'язку, то відповідні строки для радара, телебачення та інтегральної мікросхеми встановлює 15, 12, 5 і 3 роки.

Останнє десятиріччя XX століття привнесло принципово нову ситуацію, коли змінився не тільки час наукових відкриттів (швидкість

появлення нових ідей, терміни їх промислового опанування), але й їх територіально-галузеве середовище. За цих умов, наприкінці ХХ століття людство прийшло до усвідомлення необхідності формування нової моделі розвитку цивілізації - ідеології сталого (стійкого) людського розвитку, що інтерпретується нині не тільки в руслі вирішення екологічних проблем, а як концепція регульованого, керованого світового розвитку - екорозвитку, що містить у собі імперативи, виведені із соціальної екології, екологічного права, екологічної етики, політичної екології, екологічної філософії, екології людини й екології культури.

Міжнародна комісія Організації Об'єднаних націй по навколишньому середовищу та розвитку запропонувала термін *sustainable development*, що перекладається українською мовою як сталий розвиток (або стійкий). Це поняття сьогодні широко дискутується у наукових колах, тому що існує деяке протиріччя між стійкістю та розвитком. Однак, з філософської точки зору, розвиток – окремий випадок руху, коли зростає складність, рівень організації системи, зменшується її ентропія. З цієї ж позиції рух – приватний випадок розвитку. “Для наших цілей не потрібно вирішувати цю філософську суперечку: важливо, що поняття розвиток і рух за змістом дуже близькі, а сталість руху – одне із важливіших понять у математиці” [181, 84].

Отже, сталий розвиток набагато масштабніший, ніж просто охорона навколишнього природного середовища. Він припускає, як це було зазначено вище, збалансоване функціонування трьох складових: природи, суспільства й економіки. З природними чинниками сталого розвитку треба розбиратися виходячи з зазначеного вище принципу забезпечення нормальної життєдіяльності майбутнім поколінням. Це, з одного боку, може бути невтручання у відновлення природної системи, але доцільніше говорити про сумісне самооновлення природної та соціальної системи людства. Безумовно, всі ці складові, насамперед, пов'язані з розвитком та функціонуванням економічної системи, тому останнім часом сталий розвиток асоціюють не стільки з вирішенням екологічних питань, скільки з економічним розвитком окремих країн та людства в цілому.

З погляду економіки розвиток може вважатися сталим лише при дотриманні балансу між господарською діяльністю людини і навколишнім природним середовищем. Соціальний підхід орієнтований на боротьбу з нерівністю можливостей. Екологічний припускає спрямування зусиль суспільства на збереження природних ресурсів, вводячи обмеження на різні види діяльності з погляду віддалених результатів впливу на навколишнє середовище.

З точки зору економічної системи також існує багато досліджень, що так чи інакше описують теорію її стійкого розвитку. Основне питання, що пронизує всі ці дослідження – це яка економічна система найбільш відповідає вимогам сталого розвитку: система ринкового регулювання чи державного. Наводяться різноманітні переваги та недоліки як однієї, так і іншої. Також не замало вагань щодо можливості поєднати певні позитивні риси ринкового регулювання та державного, наводяться різноманітні комбінації таких рис [181, 328; 16, 392; 224, 140]. Необхідні умови стійкості та необхідні і достатні умови нестійкості розвитку як суспільства в цілому, так і його окремих елементів, сформульовано у працях М.А.Павловського. Також у цих роботах наведено співвідношення ринкового саморегулювання та державного регулювання з точки зору забезпечення стійкості системи та забезпечення якості її функціонування [163, 152]. Перед тим, як навести саме економічне визначення стійкості системи, потрібно врахувати, що економічна система – це взаємодія п'яти основних елементів, а саме: власного виробництва, грошово-фінансової системи, системи управління, соціальної системи та власне економічної. Таким чином, розглядаючи стійку систему як таку, де кожен елемент має свою особисту стійкість (тобто гомеостаз, здібності оновлення та пристосування до нових умов та ін.), пропонується розглядати кожен елемент системи з точки зору притаманного йому

сталого розвитку. Тому спочатку формулюється, наприклад, поняття стійкості економічної системи для однієї змінної, а саме – системи виробництва: економічна система виробництва називається стійкою, якщо невеликі збурення її призводять до незначного падіння виробництва (рецесії), яке з часом не зростає; якщо ж заданий рівень виробництва з часом відновлюється, то таку систему називають асимптотично стійкою [163, 69].

Це визначення можна розповсюдити на економічну систему як таку. Динаміка якої залежить від множини факторів (інфляції, безробіття, приросту виробництва, рівня бюджетного дефіциту, національних заощаджень тощо). Також доцільно розглядати стійкість економічної системи через дві таких множини, як множину початкового стану економічної системи та множини кінцевого (заданого) стану економіки. У цих термінах стійкість розвитку визначається таким чином:

Стійкою ми називаємо таку економічну систему, коли перехід її від початкового стану до заданого стану росту відбувається таким чином, що жоден із множини її чинників (інфляція, приріст виробництва, безробіття тощо) не виходитиме за допустимі межі на заданій траєкторії зміни стану економічної системи, яка веде до економічного зростання [163, 69].

У такому визначенні стійкості закладено розвиток та динаміку системи. Питання щодо співвідношення ринкових та державних механізмів регулювання стійкої економічної системи вирішується за допомогою “розумного уряду”, концепція якого заснована на спостереганні за природними схильностями систем, що прагнуть стійкого розвитку. Саме аргумент, що збудити коливання значно легше, ніж їх погасити, свідчить про те, що стихія вільного ринку спричиняє коливання з великими амплітудами – кризи – які дуже важко гасити шляхом державного втручання в економіку. Отже, як найпростіший, базовий метод

регулювання економічної системи є ринкове саморегулювання як ланка зі зворотнім зв'язком. Але ж економічній, як і взагалі соціальній системі, притаманна така риса, як рефлексивність [217, 20].

Рефлексивність – це механізм двостороннього зв'язку між мисленням та реальністю. В економічній діяльності суспільства наявність мислячого суб'єкта супроводжується одночасною дією і від'ємного і додатного зворотних зв'язків, що призводить до помилок і вносить елемент невизначеності в системі. Єдиний спосіб зменшення цього впливу – це втручання держави в економіку.

Якщо казати про стійкий розвиток саме економічної системи, треба зробити такі висновки:

Ринок сам по собі, без регулювання держави не може забезпечити стійкого розвитку, особливо враховуючи ті сфери, де ринок повністю нездатен виконувати суспільно необхідні функції цивілізованого розвитку, тобто система, що прагне до сталого розвитку повинна суміщати ринкові та державні механізми регулювання.

На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо співвідношення конкретних механізмів регулювання системи сталого розвитку, але є узгодження за ключовими моментами, а саме у які сфери повинне втручатися державне регулювання. Серед таких сфер: формування раціональної структури економіки, регулювання відносин на самому ринку (контроль правових інститутів, зокрема через судову систему, антимонопольна діяльність тощо), забезпечення соціальної сфери (транспорт, енергетика, освіта, наукові дослідження, охорона здоров'я, гідротехнічні споруди та водне господарство, споруди для культурних заходів, відпочинку, спорту, охорона навколишнього середовища), забезпечення державної охорони та безпеки, соціальна підтримка та розв'язання проблеми зайнятості, вирішення проблем рівномірного

розвитку регіонів, проблем глобального ризику [194, 312]. Державне регулювання у всіх інших сферах соціально-економічного життя відіграє роль опори, що потрібна на час спаду економічної системи та повинна поступово відходити у тінь під час підйому і зростання.

Таким чином, сталий розвиток людства повинен відбуватися водночас у будь-яких сферах життєдіяльності, та визначати відносини між людиною та природою і суспільством, допомогти людині знаходитися у гармонії з собою та навколишнім світом.

Визначившись з поняттям сталого розвитку і з пріоритетними сферами його впровадження, треба виділити критерії та показники сталого (стійкого) розвитку людства. Такі критерії виступають як загальні, притаманні системі в цілому.

Перший і головний критерій стійкості це стаціонарність системи. Стаціонарність системи – це її можливість підтримувати стійку динамічну рівновагу (тобто гомеостаз), яка являє собою динамічне та відносно стійке співвідношення складу та якостей. Це потрібно для підтримки необхідної різниці між системою та зовнішнім середовищем, а також між окремими частинами системи. Система може існувати тільки підтримуючи певні показники гомеостазу. Відхилення параметрів системи, що визначають рівень гомеостазу, в той чи інший бік від оптимальних значень викликає порушення у виконанні функцій системи або повним припиненням її існування як системи, що саморозвивається [137, 270].

При дослідженні сталого розвитку будь якої системи потрібно виділити деякі показники, що притаманні феномену сталості, а саме: витривалість, стійкість, толерантність, опірність, адаптивність [137, 72].

Витривалість – це здібність системи зберігати свої функціональні особливості, або можливості їх відновлення у таких умовах, коли здійснюється відхилення факторів зовнішнього середовища від тих

параметрів, що вважаються оптимальними. Тобто суспільство, як система повинно мати таку організаційну та управлінську структуру, щоб кожен елемент цієї системи самовідновлював та виконував свої функції незалежно від змін у зовнішньому середовищі.

З першого погляду можна вважати наведені умові неможливими, але мова іде ні в якому разі не про незалежне, замкнуте існування. Йдеться про здібність системи корегувати виконання функції елементами, реагувати на зовнішні впливи таким чином, щоб система зберігала особисті стійкі параметри і водночас пристосовувалась до змін. Іншими словами, мова йде про збереження будь-яких форм існування системи, включаючи латентні, скриті, що дозволяє запобігти невідхильної зупинки функціонування системи, тобто її зруйнування, смерті. Таким чином, витривалість – це здібність системи запобігати невідхильного припинення функціонування, що може бути спровоковано зовнішніми факторами.

Близьким до поняття витривалості є характеристика толерантності. Толерантність – це характеристика системи, що показує здібність приймати ті чи інші негативні параметри зовнішнього середовища. Тобто, якщо система не може впливати або змінювати несприятливі прояви у зовнішньому середовищі, то повинні вмикатися механізми, які допоможуть пережити ці впливи. Але само поняття толерантності має два різних змісти, позичені із різних наукових систем. З одного боку, толерантність можна приймати як наявність пасивних механізмів переносу впливу негативних факторів. Але існує можливість й активної протидії, що спрямована на пом'якшення, зниження, нейтралізацію діючих факторів. Подібна реакція має назву резистентності. Тобто, резистентність – це здібність протидіяти впливу негативних факторів зовнішнього середовища або припинювати їх дію.

Спільна дія механізмів толерантності та резистентності, а саме їх рівновага, є показником витривалості системи. Якщо система зайве толерантна, це дає підставу для експансії ззовні, що веде до перебудови, а в деяких випадках і до знищення системи. Ті суспільства, що зайве терпляче ставляться до умов, котрі нав'язують їм більш розвинені, або більш агресивні суспільства, через деякий час перетворюються на маріонеток (або колонії, або цілком залежні від зовнішнього впливу).

В сучасних умовах нормально існувати можуть тільки такі системи, що мають свій особистий сталий розвиток у партнерській взаємодії з іншими рівноважними системами. Зайва резистентність системи будує загрозу до інших систем, що провокує конфлікт, та в разі знищення системи. Тому для виконання завдань сталого розвитку людства необхідна рівновага між цими двома показниками.

Не дивлячись на те, що витривалість постає важливим показником розвитку системи, є речі, що більш повно характеризують якості сталого розвитку системи: стабільність та стійкість. Головна відмінність цих показників складається з того, що перший характеризує залежність поведінки системи від внутрішніх факторів, а другий – від зовнішніх.

Стабільність – це здібність системи зберігати свою особисту структуру та функціональні обов'язки під впливом внутрішніх факторів [137, 74-75].

Стійкість – це здібність системи зберігати при наявності різноманітних параметрів зовнішнього середовища свою структуру і функціональні особливості, які достатні для нормальної діяльності. При цьому можна вивести такі закономірності, що стійкість системи залежить, з одного боку, від її здібності реагувати на зовнішні впливи середовища, тобто від співвідношення толерантності та резистентності, а з іншого боку, від стабільності самої системи, яка характеризується її внутрішніми факторами.

Система, що прагне стійкого розвитку, повинна дотримуватися залучення цих показників. На сьогодні ще немає чіткої відповіді на питання, як це реалізувати у масштабах людства, чи якоїсь окремої соціальної системи. Але світ прагне рухатися у бік сталого розвитку, тому вже зараз потрібно визначити, що саме це означає для нашої країни, яка її роль і місце у сталому розвитку соціальних систем.

Як будь-яка світова тенденція, побудова організованого суспільства сталого розвитку несе як позитивні, так і негативні наслідки. Перш за все, визначимо переваги для України в контексті побудови організованого суспільства.

Сьогодні перед Україною постають нові завдання, розв'язання яких обумовлює не лише долю здобутків на сьогодні, але й перспективу розвитку на наступні десятиріччя. Надзвичайно актуальним постає питання про стратегії, ресурси і механізми подальшої суспільної модернізації, особливо з огляду на ті процеси, що набирають оберти у світі наприкінці 90-х років ХХ сторіччя, а саме глобалізацію та інформатизацію суспільства.

Глобалізація, якщо підвести підсумок під найбільш значними дослідженнями цього процесу, розглядається у літературі та практиці з двох боків: як історичне явище та феномен, та як закономірність розвитку суспільства, що розглядається як синонім цілісності світу [198, 77–83; 32, 35–44; 89, 69–73].

У другій половині ХХ сторіччя з'являється наука – глобалістика, яка покликана займатися сутністю, закономірностями та тенденціями розвитку глобалізації суспільства. Однак спочатку її предмет зводиться до суто вузького підходу, який наказує глобалістиці займатися саме глобальними проблемами, та ставить за її мету вивчення та дослідження цих проблем та пошуки шляхів їх вирішення. Такий підхід переборював до середини 90

-х років (адже глобалістика бере початок у 60-х роках ХХ сторіччя). З середини 90-х у цій науковій теорії починає складатися широке розуміння її предмета, а саме: предметом глобалістики постає цілісність будівництва світу, що створюється в усіх його проявах, тобто це глобальний розвиток суспільства. Метою цього наукового напрямку постає дослідження закономірностей та тенденцій розвитку саме такого суспільства.

Поява широкого розуміння предмету глобалістики співпадає з виникненням ще одного поняття, пов'язаного з глобальними проблемами – глобальні рішення. Члени Римського клубу, виділивши низку глобальних проблем (екологічну, ресурсну, продовольчу, демографічну, міжнародної безпеки тощо), зазначили глобальну проблематику, як поєднання множини перехрещених взаємно проблем, що сформували складний стан у світі. Таким чином, з'являється поняття “глобальні рішення”, під якими розуміють всебічні наміри вирішити як можна більше глобальних проблем водночас, тобто комплексний та системний підхід до розв'язання глобальних проблем. Це постає вочевидь, бо без вирішення, наприклад, демографічної проблеми неможливо опанування проблемою продовольчою. Це так званий прямий зв'язок. Але є і посередні, непрямі зв'язки, що не є очевидними зараз, але наслідки яких можна прогнозувати. Наприклад, взаємодія тієї ж демографічної проблеми та проблеми міжнародної безпеки. Демографічна проблема, як це може здаватися недосвідченому зору, не є лише проблемою недостатнього, або перебільшеного зростання населення планети. Найбільш складне питання як раз у відсутності рівноваги між розподілом населення по площині земної кулі.

Висновок, який можна зробити з наведеного добре корелює з деякими концепціями, що простежуються у суспільній думці кінця

XX сторіччя, а саме з теорією “золотого мільярда”, яка бере початок з робіт американського дослідника Піментела, який у 1987 році довів, що оптимальна цифра населення на земній кулі повинна дорівнювати 1 мільярду, для того щоб всюди і для всіх настав так званий “золотий вік” [4, 43]. Ця теорія надбала значну популярність у країнах заходу, та стала основою для наукових досліджень таких відомих західних вчених, як О. Тоффлер, Ф.Фукуяма, С.Хантінгтон, які описують образ майбутнього глобального миру, але виключно для розвинених, демократичних, вільних держав. “Людство врешті-решт знайшло кінцеву, розумну форму суспільства і держави, яке знайшло своє втілення в розвинених країнах світу” [3, 353]. Загальнолюдським ідеалом, за Ф.Фукуямою, є ліберальні ідеї і погляди, об’єднані в своєрідну ідеологію, в межах якої вирішені всі суперечності й задоволені людські потреби. У теоретичному плані людству нема чого шукати. Лібералізм пропонує кінцеву раціональну форму суспільства. Вона не має альтернативи, історія завершилася, людству завершається лише поширювати цю ідеологію на всі інші країни, регіони і створити вселюдську державу – ліберальну демократію в політичній сфері [3, 351]. Україні необхідно визначитися з подальшим розвитком власної економічної системи та економічної ідеології тощо, бо від цього рішення залежить не тільки сьогоденний розвиток та можливості виходу з кризи, а загальне існування українського суспільства в загалі.

Невизначеним до кінця фактором залишається і інформатизація суспільства. У сучасній літературі виділяється три етапи процесу інформатизації [77, 43-47]. Перший етап – кінець 80-х років – ознаменувався організацією базової і спеціальної підготовки фахівців з інформатики і поява навчальних програмних систем. Другий етап (1995-2002) зв’язаний з появою і поширенням продукції Microsoft і появою мережі Інтернет. Другий етап називається інструментально-технологічним

і повинний завершитися повним забезпеченням усіх сфер людської діяльності інформаційними засобами. Третій етап інформатизації в Україні зв'язаний з поступовим становленням інформаційного суспільства, у якому основними продуктами виробництва будуть інформація і знання. Нажаль, сьогодні інформатизація різних сфер в українському суспільстві не є однаковою, що створює певні труднощі, а деколи й небезпечності формування інформаційного суспільства в Україні.

Інформатизація визначається як глобальна світова тенденція, що торкається в тому чи іншому ступені всі країни, та характеризує процес переходу до інформаційного типу суспільства. Інформаційне суспільство в науковій літературі описується як таке суспільство, „...де більшість працездатного населення зайнято в сфері створення, створення, обміну інформацією, а кожен член суспільства зможе здобути необхідний інформаційний продукт у будь-якому місці в будь-який час” [224, 126].

“Інфосуспільство” називають також суспільством довічного навчання, тому що у ньому все населення буде вимушено вчитися усе своє активне трудове життя. Інформаційна революція, свідками якої ми опинилися зараз, вирішуючи одні задачі і проблеми, ставить перед суспільством інші. Це, наприклад, проблема інформаційних перевантажень, неможливість засвоїти і переробити колосальні обсяги інформації, устежити за всіма нововведеннями і таке інше, що призводить до відставання та дисбалансу всієї системи. Тому тенденції інформатизації, поруч з позитивними ознаками несуть ї загрозу українському суспільству. Відставання в інформаційній сфері, яке майже неможливо сьогодні подолати ставить Україну у положення країни, що наздоганяє, а не випереджає чи детермінує розвиток.

Попередній трансформаційний етап характеризувався для України переважно галузевою та секторальною спрямованістю змін (при відносній

автономності процесів у соціальній, політичній, економічній та інших сферах). Головною особливістю сучасних перетворень стає врахування їх спорідненості, взаємозв'язку та взаємного впливу. Процеси глобалізації торкаються не тільки світових економічних та соціальних систем, а діють і на локальному рівні, тобто вимагають пов'язувати розвиток всіх сфер людської діяльності в одне ціле, та здійснювати перетворення не в окремих галузях, а враховуючи цілісність суспільства.

На сьогодні Україну можна віднести до країн, визначених як “ринки, що народжуються” [28, 35]. До таких відноситься більшість постсоціалістичних і посттоталітарних країн, включаючи Росію, а також цілий ряд країн, що розвиваються. Одним із головних критеріїв віднесення до цієї категорії Світовий банк вважає річний ВВП на душу населення у розмірі менш 9,6 тис дол. [28, 35]. Віднесення України до категорії таких країн має враховуватися при розробці економічної політики держави та розробці стратегічних моделей подальшого розвитку. Є декілька принципів, додержання яких може сприяти стабілізації українського суспільства та переходу принаймні Української економічної системи на шлях сталого розвитку.

По-перше, економіка реагує на державне макроекономічне регулювання приблизно так само, як і ринкова економіка будь-якої іншої країни. Тому грамотне використання макроекономічних важелів у змозі вирішити багато проблем, у тому числі і структурні. Треба враховувати, що Україна є часткою світової системи (економічної, фінансової, політичної, соціокультурної тощо), і будь-які проблеми, що виникають у цій системі несуть загрозу для національних систем при відсутності механізмів пристосування або незбалансованості макроекономічних індикаторів [99, 16]. Таким чином, формування моделі стійкого розвитку власної системи може певним чином відвести загрозу кризи та руйнування, стихійного або

навмисного.

По-друге, держава повинна максимально швидко позбавитися від тих пут, що заважають приватним виробникам у будь-якій сфері людського життя. Незважаючи на всі розмови про ліберальний характер нашої економіки, національні виробники не мають цілком ринкових стимулів виробничої діяльності і орієнтації на цільову функцію прибутку. У результаті страждають не тільки приватні підприємці, але й сама держава, яка втрачає змогу збирати податки, для виконання нормальних державних функцій, а це означає кризу, насамперед, у бюджеті розвитку, інноваційній і соціальній сфері.

По-третє, держава повинна стимулювати та контролювати розвиток ринкових інститутів-організацій усіма можливими економічними, правовими, політичними та соціальними засобами.

По-четверте, перехід України у категорію країн з ринковою економікою ставить питання про переорієнтацію державної політики, на створення максимально сприятливого ринкового середовища для вітчизняного та транснаціонального бізнесу. Потрібен вивірений баланс між підтримкою вітчизняних виробників і залученням капіталу взагалі. У сучасному світі мобільність капіталу настільки висока, що країнам доводиться змагатися за залучення капіталу, причому включаючи вітчизняний [28, 37]. Але з іншого боку, фінансова взаємозалежність сучасних економік настільки велика, що переміщення лише 1-2 % маси грошей, що знаходяться у приватному секторі, з однієї країни в іншу (що не представляє великих технічних складностей) може змінити паритет національних валют [99, 16].

І це не єдиний приклад, який свідчить, що будівництво стійкої економічної системи дуже складне питання, яке вирішити можна тільки у рамках мирового співтовариства.

Таким чином, п'яте, що витикає із вищесказаного – це необхідність формування нового характеру відносин між центром, регіонами і зовнішнім світом. У багатьох роботах, що досліджують глобалізацію, відзначається, що з інтенсифікацією міжнародних зв'язків і полегшенням контактів між організаціями у світі виник новий клас “акторів”: це регіональні утворення та індустріальні (постіндустріальні) мегаполіси. Вони самостійно виходять на світові ринки, особливо на ринки інформаційних послуг та фінансів, і зазвичай вступають у відносини з іноземними контрагентами поверх національних кордонів. Подібне явище поширюється і в Україні. Більш того, сьогодні все частіше говорять про концепції сталого розвитку окремих адміністративних одиниць – великих міст. Останнім часом з'явилося багато публікацій, що пропонують різноманітні механізми та засоби втілення сталого розвитку великих мість, проводяться конференції та семінари [37, 58-63; 24, 236 – 241].

Серед переваг, що несе Україні створення моделі сталого розвитку, є не тільки економічні фактори, але можливість стабілізації економіки сама по собі позитивно впливає на розвиток інших соціальних сфер. Побудова суспільства сталого розвитку надає можливість знайти рішення екологічних питань, що постають в Україні край гостро.

Стійкий розвиток має на увазі створення умов, що забезпечують задоволення потреб сьогоднішнього дня, не піддаючи більшому ризику, чим нинішній існування наступних поколінь. Таким чином, втілення концепції стійкого розвитку надає можливість звернутися до вирішення питання соціальної безпеки та впевненості у наступний день. Оскільки стійкий розвиток — це регульований розвиток: цілеспрямований контроль над змінами, що відбуваються, прогнозування і компенсація найбільш небезпечних несталостей і диспропорцій розвитку дозволить втілити ідеї національної та соціальної безпеки. Загальнолюдську парадигму Стійкого

Розвитку, варто розглядати як настання якісно нового етапу розвитку людства, у ході якого окремі держави і усе світове співтовариство в цілому організують цілеспрямовану і скоординовану діяльність, спрямовану на: повну нейтралізацію всього негативного комплексу соціальних, економічних і екологічних диспропорцій, накопичених (в основному за останнє сторіччя) у суспільстві і навколишнім середовищі; створення умов, що виключають виникнення таких диспропорцій.

Але у різноманітних витоках концепції сталого розвитку є її небезпечні ризики, з якими пов'язується реалізація цієї моделі в Україні

У рамках концепції стійкого розвитку мається план, що висловлюється за зниження чисельності світового народонаселення приблизно до 1 мільярда, що дозволить значно зменшити навантаження на навколишнє середовище і забезпечити тим, хто залишиться високий рівень життя. Так затверджують прихильники екорозвитку, що перейшли в стан послідовників концепції стійкого розвитку, або адепти так називаної концепції „золотого мільярда”, що припускають вирішити екологічні й інші глобальні проблеми найбільш розвиненої частини світу за рахунок його слаборозвиненої і перенаселеної слаборозвиненої периферії.

В ідеалі, сталий розвиток, це такий, при якому а) масштаби експлуатації ресурсів, напрямок інвестицій, орієнтація технічного і соціального розвитку погодяться з майбутніми потребами майбутніх поколінь; б) при цьому поняття потреб включає й інтереси найбідніших шарів світового населення, задоволення яких вважається пріоритетним для поступового вирівнювання структури системи; в) обмеження в експлуатації природного середовища і ресурсів визнаються неминучими, але вони в кожен конкретний момент повинні погоджуватися з досягнутим рівнем технічного розвитку і соціальної організації

суспільства, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності [84, 5].

Як бачимо, точки зору у відношенні ідеального суспільства стійкого розвитку не дуже сильно відрізняються одна від одної, розходження скоріше в долі відвертості до залучення деяких конкретних механізмів реалізації.

Схованим допущенням даної концепції є положення про необхідності скорочення виробництва і зменшення чисельності населення. У ранньому варіанті цієї теорії про це говорилося прямо. Але під впливом критики, що гуманістично орієнтована, фразеологія у відношенні стійкого розвитку змінилася, а суть стала підспудно припускатися. Соромливе умовчання необхідності регресу в інтересах виживання затемнює суть наступаючого майбутнього. Парадоксальним образом прогресивним може розглядатися така зміна в суспільстві, що зв'язано зі зменшенням виробництва і скороченням населення. Критерій прогресу переміщається в область оцінки наслідків розвитку. Прогресивним може розглядатися те, що не обмежує можливості майбутнього. Але промисловий та технічний розвиток не тільки обмежує можливості майбутнього, але й ставить під загрозу само його існування.

У теоріях стійкого розвитку популярним є синергетичний підхід, що припускає самоорганізацію суспільства в його взаємодії з природою. Критерій, по якому діє самоорганізація, відноситься до корінних цінностей живого — до питань виживання. Суспільство в інтересах свого виживання, тобто збереження найважливіші умови існування, виробляє особливі механізми стримування економічного розвитку і чисельності людей. З цього погляду криза в нашій країні може розглядатися як результат дії самоорганізації суспільства в інтересах свого виживання, для збереження умов відтворення і життя майбутніх поколінь.

Можливості свідомого регулювання розвитку дуже обмежені, тому що зв'язано з політичними обмеженнями і людським егоїзмом. Сильні країни, для збереження можливості свого подальшого розвитку і збереження звичного способу життя, прагнуть до того, що обмежували себе слабкі, залежні держави. Адже стійкий розвиток припускає глобальний підхід. Неможливо стійкий розвиток в одній окремо узятій країні. Точніше, послідовне проведення принципів стійкого розвитку в окремій країні може виглядати як геноцид стосовно цієї країни. Тільки якщо всі країни або, принаймні, ключові, найбільш розвинуті, ті що випереджають напрямок світового розвитку перейдуть на принципи стійкого розвитку можна буде говорити про необґрунтованості обвинувачень в егоїзмі сильних. Важко припустити, що це відбудеться в результаті свідомих зусиль розвинутих держав. Виходить, більш ймовірним буде сценарій дії невидимих сил і неусвідомлених прагнень. Таким чином, оголошене пояснення стійкого розвитку як свідомо регульованого є міфом. Більш реальним є припущення про ролі теорії стійкого розвитку для раціоналізації ірраціональних дій, зв'язаних із прийняттям рішень або для тлумачення парадоксальних дій і мотивів людей. У цьому випадку концепція стійкого розвитку є способом інтерпретації зовні непояснених вчинків людей і держав. До числа таких вчинків можна віднести повальне паління жінок і дітей, що приводить до деградації населення або божевільний егоїзм маси підприємців та політиків, дія яких приводить до погіршення становища у власній країні (наприклад, пагубний для економіки вивіз капіталу з країни, масові махінації, розповсюдження неякісних, а частіш за все небезпечних товарів, у тому числі і продовольчих та ін.). Ірраціональні вчинки мільйонів людей, що приводять до скорочення терміну життя та його якості і зменшенню масштабів промислового виробництва насправді є

результатом синергетичних механізмів самоорганізації суспільства, необхідні для реалізації цілей стійкого розвитку.

Найчастіше ідеї стійкого розвитку вважають утопічними. Вони виглядають такими, якщо припустити свідомі і цілеспрямовані дії людей для досягнень показників стійкого розвитку. Але сучасна історія нашої держави показує, що стійкий розвиток — реальність. Однак не як результат свідомої дії, а як підсумок прихованих тектонічних сил самоорганізації.

Важко погодитися з такою роллю, навіть заради виживання людства. Але, якщо порівнювати людство з природними системами, що самоорганізуються, то так само як і у тваринному світі, коли хворого оленя не запитують чи хоче він стати жертвою для оздоровлення череди, він стає цією жертвою завдяки дії жорстоких, але необхідних природних сил. Так і деякі країни, очевидно, будуть відігравати роль такої жертви, поза їхнім власним бажанням, а ще й всупереч йому.

Сьогодні перед нами постає питання, чи буде серед цих країн Україна. Якщо відверто проаналізувати стан України, то поки вона кандидат . Та річ не тільки у відставанні економічному. Тут діють комплексні, інтегральні показники, що включають в себе і рівень інформатизації суспільства, і політичну стабільність та механізми спадкоємності влади, і відношення до свого майбутнього, і екологічне становище та перспективи території розташування держави і таке інше. Говорячи про інформатизацію українського суспільства, варто відзначити, що нажалі своїх власних високих технологій в нас майже немає. Доки інші розвинені країни розробляли власні технології інформаційного розвитку суспільства, ми руйнували те, що було, та дуже важко відновлювали зруйноване.

Поки сили саморуйнування держави і суспільства діють практично без обмеження. Політика, економіка, ідеологія, культура знаходяться в

стані перманентної кризи й руйнування. При тім найбільший процес руйнування торкнувся саме тих суспільних і державних інститутів, що покликані організовувати, приймати доцільні рішення в інтересах усієї держави. Сили, що прагнуть хоча б стабілізувати обстановку в суспільстві розглядаються, сприймаються більшістю з недовірою і ворожнечею. Сили ж, що виступають ніби то від імені народу поки спрямовані на руйнування, а не на відтворення.

За теорією “довгих хвиль” М.Кондратьєва [28, 43], науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно з циклами 50-60 років. Протягом останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було 5 хвиль, в результаті яких утворилося 5 технологічних укладів.

Перша хвиля (1780 – 1830 рр.) сформувала уклад, який спирався на нові технології в текстильній промисловості. Друга хвиля (1830 – 1880 рр.) пов’язана з розвитком залізничного транспорту та механізацією виробництва практично усіх видів продукції на базі парового двигуна. Третя хвиля (1880 – 1930 рр.) базувалась на використанні у промисловості електроенергії, розвитку важкого машинобудування і електротехнічної промисловості на базі використання сталюного прокату, досліджень в області хімії. Четверта хвиля (1930 – 1980 рр.) створила уклад на основі енергетики, яка базується, в основному, на використанні нафти та нафтопродуктів, газу, засобів зв’язку, нових синтетичних матеріалів. Галузеві лідери четвертої хвилі – масове виробництво автомобілів, тракторо- і літакобудування, виробництво зброї.

П’ята хвиля – започаткована у середині 80-х років – спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії, освоєнні космічного простору, супутникових технологій.

На думку відомих українських економістів – вчених та практиків – включення України в загальносвітову ритміку техно-економічного розвитку відбулося в кінці XIX сторіччя на рівні третього техноукладу, причому при значному впливі першого та другого укладів. Створення нових укладів відбувалося шляхом, так званої, неорганічної модернізації, що доганяє, яка генерується не еволюційним шляхом на базі попередніх укладів, а шляхом швидкого створення нових виробництв за допомогою економічної політики мобілізаційно-адміністративного типу. У підсумку, нові технологічні уклади співіснували і співіснують у вітчизняній економіці з попередніми, нерідко використовуючи дефіцитні ресурси і тим самим – зтягують становлення передових відтворювально-технологічних контурів і завершення нормального циклу технологічного розвитку.

Таким чином, спостерігаються істотні протиріччя між потребами гомеостазу системи, що формує її сталий розвиток, та реальним функціонуванням деяких складних елементів системи. Це, в свою чергу, складає ризик реалізації моделі стійкого розвитку соціально-економічної системи в Україні, пов'язаний з показниками стабільності системи.

У літературі зустрічається погляд на існування двох видів перешкод, що з'являються на шляху сталого розвитку: внутрішній – індивідуальні помилки, і зовнішній – соціальні стандарти життєдіяльності [174, 86].

Стійкий розвиток припускає чітке усвідомлення того, що проблеми навколишнього середовища і розвитку повинні вирішуватися на комплексній взаємозалежній основі. Після того, як відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 році Конференція організації Об'єднаних Націй по навколишньому середовищу і розвитку пройшло уже тринадцять років, і цивільне суспільство розчароване тим, що зобов'язання, прийняті національними і міжнародними органами, власне кажучи, не виконуються, або виконуються занадто повільними темпами. Зобов'язання розвинених країн виділяти 0,7% свого валового національного продукту (ВНП) на надання допомоги країнам, що розвиваються, з метою розвитку, виконане усього лише декількома країнами. Передачу країнам, що розвиваються,

екологічно безпечної технології ускладнюють вимоги про дотримання прав інтелектуальної власності. Незважаючи на необхідність збалансованого підходу до рішення проблем навколишнього середовища і розвитку уряди розвинутих країн приділяють більшу увагу питанням екології.

Переважні структури виробництва і споживання здобувають глобальний характер, що наносить ще більший екологічний збиток екосистемам життєзабезпечення й істотну втрату біологічній розмаїтості.

В даний час у процесі глобалізації першочергова увага приділяється економічному розвитку на шкоду соціальному розвитку й охороні навколишнього середовища. У результаті такого хитливого розвитку багато хто опинився за рисою бідності, у тому числі носії традиційних знань і хоронителі біологічної розмаїтості, корінні народи, люди похилого віку, жінки тощо. У процесі глобалізації стійкий характер розвитку необхідно забезпечувати і на місцевому рівні. Завдяки зусиллям ряду організацій цивільного суспільства, а також деяких країн Півночі і Півдня питання про біологічну безпеку займає центральне місце в Конвенції про біологічну розмаїтість. Прийняття в 1999 році Протоколу про біобезпеку стало важливим кроком у напрямку регламентації трансграничної передачі генетично змінених організмів [15, 20].

Якщо з історії людства зняти ідеологічні нашарування з їх морально-політичними оцінками подій, що відбувалися, то вона постає як безперервна боротьба людей між собою і природою за фізичний, соціальний і духовний простір із властивими для всього живого ознаками природного добору. Найважливішим критерієм для проведення аналізу міжнародних відносин є стан державних і адміністративних границь. Сам факт їхнього існування означає, що у визначений момент здійснився розподіл між племенами (націями, народами) території, тобто фізичного простору, з необхідними для життєдіяльності ресурсами. Будь-яке перекроювання цих границь

відбувалося і відбувається в даний час в інтересах перерозподілу ресурсів на користь більш сильної сторони. Моральні категорії “добра” і “зла”, “справедливості” і “несправедливості” переможцями і переможеними використовуються в таких випадках у діаметрально протилежних змістах у строгій відповідності зі ступенем задоволення своїх потреб. Тому, на думку, наприклад, В.В.Боброва досліджувати проблему стійкого соціального розвитку треба насамперед в рамках аналізу системи міжнародних відносин [15, 14-19]. Такий підхід де термінується тим, що дослідження проблеми стійкого розвитку суспільства в межах державних кордонів представляє великі труднощі у силу розмитості оцінних критеріїв. І в такому випадку, теж, насамперед, треба визначитися із самим поняттям “стійкий розвиток суспільства”, зміст якого припускає якусь спрямованість і необоротність соціальних процесів, що відбуваються, їх припустимі в рамках стійкості кількісні і якісні характеристики і т.п.

Також доцільним виявляється з'ясувати пріоритетний перелік суб'єктів і об'єктів даного розвитку, дослідження яких дозволить уточнити сутнісну природу соціальних процесів. В.В.Бобров пропонує особистий підхід, що базується на доцільності установити основні фактори і природу ціннісних основ соціального розвитку на основі потреб людини. Це детерміновано тим, що у більшій частині робіт, присвячених проблемі стійкого розвитку, переважно розглядаються екологічні питання, стан із продовольчими і паливно-енергетичними ресурсами, що відповідає інтересам населення всієї землі, але не соціально-груповій або індивідуальній потребам політично й економічно сильних суб'єктів суспільних відносин, спроможних жити за рахунок інших. На відміну від міжнародних відносин, де як результат перерозподілу ресурсів між країнами фіксуються зміни в положенні державних кордонів і в рівні торговельних показників, усередині держави еволюційне або революційне

переміщення ресурсів у формі власності від одних соціальних груп до інших відбувається менш помітно [15, 16-21].

Для вирішення цього питання системно представлені потреби людини, умови їхнього задоволення і механізми відображення матеріальної і соціальної дійсності у свідомості людей. Тут видно, що всі питання розвитку суспільства варто вивчати через ознаки індивідів, що соціалізують, (вікові, статеві, расові, національні, професійні, майнові, територіальні і т.п.), що служать вихідною об'єднавчою підставою для вираження соціально-групових вимог одних суспільних груп до інших і до суспільства. У залежності від конкретної ситуації, зв'язаної з умовами задоволення актуалізованих потреб, індивіди, створюючи громадські організації, виходять на соціально-груповий рівень потреб. Інтереси ж усієї держави зобов'язані відстоювати органи державного управління, що повинні: у зовнішній політиці захищати територіальну цілісність, політичну, економічну і духовну незалежність країни; у внутрішній політиці забезпечувати баланс соціально-групових і індивідуальних інтересів у суспільстві. У цьому полягають загальнодержавні потреби розвитку суспільства.

На основі того, що зазначено вище, можна сформулювати зміст поняття “стійкий розвиток суспільства”, як процес виникнення, формування, функціонування і заміщення політичних, економічних, сімейно-родинних, освітніх, культурно-просвітніх і інших соціальних інститутів, що забезпечують відтворення населення, передачу підростаючим поколінням соціального значущого досвіду, створення і розподіл між членами суспільства сукупного суспільного продукту, збереження ресурсів, що не можуть бути оновлені і навколишнього середовища. Це загальнодержавний інтерес, реалізація якого сполучена з безперервною боротьбою з інтересами соціально-групового й індивідуального рівнів, а також із зовнішнім

впливом. У рамках суспільного поділу праці ключове місце займають питання власності, тому що виробництво і розподіл відбувається на правах володіння, розпорядження і користування суб'єктів суспільних відносин засобами виробництва і предметами праці, зробленими продуктами і послугами.

Дискусії про переваги і перевагу приватної або суспільної форм власності малопродуктивні, тому що ведуться вони, як правило, з позицій соціально-групових інтересів і не можуть служити достатньою підставою для загальнодержавних рішень. Як попереднє зауваження необхідно сказати, що власністю з'являються (стають) лише ті засоби, що знаходяться в недоліку і представляють деяку цінність для задоволення потреб людей. Будь-яке присвоєння одними індивідами або соціальними групами власності означає позбавлення інших права володіння, розпорядження або користування якимись ресурсами. Тому аргументація на користь приватної власності, як джерела свободи особи, відбиває соціально-групові інтереси людей з високими доходами, що дозволяють їм задовольняти широкий спектр своїх потреб (мати волю вибору), що не можуть робити інші члени суспільства. У цьому складається сутнісний зміст поняття воля, як наявність вибору в задоволенні актуалізованих потреб людини, а не тільки у вираженні свого відношення до матеріальної і соціальної дійсності.

Наприклад, питання про власність на землю припускає всебічне дослідження змісту самого поняття, усіх наявних на практиці і теоретично можливих видів суспільних відносин, зв'язаних з ним.

По-перше, земля – це територія, населена людьми і розділена державними (адміністративними) границями.

По-друге, земля – це джерело ресурсів (водних, лісових, підземних і т.д.). У цьому випадку, як і в першому, земля повинна належати

всьому населенню країни.

Нарешті, по-третє, земля – це засіб виробництва сільськогосподарської продукції, місце для будівництва і т.п. Тут виникають дві проблеми. З одного боку, ефективне використання землі для виробництва продукції і послуг, а, з іншого боку, дотримання екологічних вимог до збереження навколишнього середовища. Форма власності і зміна суб'єктів власності на землю в даному випадку ролі не грають. Головне для стійкого соціального розвитку суспільства – постійна робота органів державного керування над вирішенням двох вищевказаних проблем. Проблему власності в цілому можна представити за формами об'єднання її суб'єктів (приватний і всі види суспільної), за характером відносин до неї (володіння, розпорядження і користування) і за змістом (засобу виробництва і засобу споживання).

Приватна форма власності відрізняється від усіх форм суспільної тим, що суб'єкт власності зосередив в одних руках права володіння, розпорядження і користування. Суб'єкти суспільних форм власності (починаючи від сімейної і кінчаючи державної), у силу своєї численності створюють органи керування своєю власністю і передають їм право розпорядження. Будь-який власник тяжіє до одержання від наявної власності максимальної особистої вигоди. Приватний власник це робить за рахунок членів усього суспільства, що змушує державу максимально обмежувати його діяльність і не допускати такої форми власності в життєво важливих галузях суспільного поділу праці.

В усіх формах суспільної власності, на відміну від приватної, виникають протиріччя на різних рівнях: між суб'єктами власності і суспільством; між самими суб'єктами власності; між суб'єктами власності й органами керування і т.д. При цьому, чим більше власників, тим більший вплив на положення справ роблять органи керування, що

володіють правом розпорядження власністю. Особливу небезпеку для суспільства дана тенденція представляє при державній власності, коли міністерства і відомства, замість захисту загальних суспільних інтересів, починають переслідувати свої соціально-групові. Подібні тенденції одержали розвиток у соціально-економічних процесах у СРСР у 60-х роках, що в кінцевому рахунку привело до розпаду держави. Про це ще в 1928 році в статті “Власність і соціалізм” попереджав Н.Н. Алексєєв: “Основна помилка соціалізму ... полягає в тім, що всі соціалістичні проекти прагнуть реформувати приватну власність шляхом зміни її суб'єктів. ... У результаті переділу зберігається навіть старий порядок приватної власності, тільки з новими суб'єктами. ...Потрібно почати з перетворення власності як правовідносини, ...з перетворення змісту власності і з перегляду питання про відношення суб'єкта власності до об'єктів” [1, 173-174]. Стійкість соціального розвитку країни багато в чому залежить від рішення двох проблем, що стосується управління власністю:

По-перше, засоби виробництва повинні використовуватися з максимальною ефективністю для створення необхідної продукції і надання послуг. У цьому полягає загальнодержавний інтерес і він багато в чому збігається з потребами власників. Протиріччя носить непрямий характер і виражається в розходженні потреб за результатами трудової діяльності: суспільство зацікавлене в кількісних і якісних показниках продукції і послуг, а власники засобів виробництва розглядають ефективність у максимальній оплаті своєї діяльності при мінімальних витратах на виробництво. Абсолютизація тієї й іншої тенденції небезпечна для суспільства. У першому випадку можливе панування витратного використання засобів виробництва, а в іншому, суспільство може позбавитися багатьох товарів і послуг у силу збитковості їхнього

виробництва. Отже, необхідно гармонічне сполучення різних форм власності на засоби виробництва з постійним вивченням ефективності їхнього використання і своєчасним внесенням коректив з позицій загальнодержавних потреб, що відбивають баланс усіх соціально-групових інтересів у суспільстві.

По-друге, зроблену продукцію і послуги потрібно розподілити між членами суспільства як сукупний суспільний продукт. Глибокий розрив між різноманітними групами та членами суспільства (те, що сьогодні має назву поляризація суспільства) явно не сприяє стійкості соціального розвитку. Але питання в тому, що і колишнє, радянське співвідношення соціальних прошарків викликало роздратування в суспільстві, та оцінювалась як “зрівнялівка”, яка не дозволяє реалізувати потенціал здатних і заповзятливих людей. У такому випадку очевидно, що тільки систематична робота органів державного керування по регулюванню майнового положення членів суспільства, що не допускає небезпечного співвідношення між багатими і бідними й одночасно забезпечує задоволення потреб людей у соціальному просторі, дозволить вчасно знаходити параметри стійкості суспільного розвитку. Але ж не існує чіткої моделі, як реалізувати стійке співвідношення перелічених вище показників.

Висновки до першого розділу

Таким чином, розглянувши теоретико-методологічні засади визначення ідеології сталого людського розвитку в політології автор дійшов наступних висновків.

По-перше, аналіз соціальних процесів в парадигмі "людських відносин" утвердився в літературі відносно недавно. Глибокого наукового

обґрунтування він ще не отримав. Дещо зроблене західними політологами однак проблема залишається відкритою і потребує додаткових досліджень. Витоки цього підходу - в ідеології "людських відносин" запропонованої на противагу тейлоризму в 20-х роках ХХ ст. В.Ретлісбергом, У.Муром, Е.Мейо (США) та Ж.Фрідманом (Франція). Тейлоризм увійшов в історію як система організації праці, яка базувалась на оптимізації використання всіх наявних можливостей робітника і техніки. Людина в ньому розглядалась як продовження техніки. Психологічні, моральні та інші людські чинники залишались за межами тейлоризму, що звужувало його можливості й практичне застосування. Ідеологія "людського розвитку" зробила спробу ввести ці чинники в загальну систему виробничої життєдіяльності людини і запропонувала також враховувати й такі фактори, як покращення умов праці, відпочинку, проведення вільного часу, демократизація управління, ініціатива робітників, побут тощо.

В радянській філософській літературі щодо неї домінувала загалом негативна оцінка. Однак "теорія людських відносин" мала неабиякий ефект. Вона змінювала підходи до організації виробничої діяльності, збільшуючи в них долю людськості, гуманізму і моралі.

По-друге, ідеологія "сталого людського розвитку" може розглядатись як продовження, поглиблення й розгортання меж застосування теорії людських відносин до кордонів суспільства в цілому. Вона спрямована на збалансування всіх показників життя - виробничих, соціальних, політичних, духовних, культурних, моральних. Людина в цій теорії представлена як цілісна істота; суспільство - як система відносин, кожен вид з яких має гармонійно доповнювати одне одного. Лише в такому суспільстві людина отримує можливості для повноти самореалізації й відчуває себе причетною до процесів, що розгортаються.

По-третє, поняття "сталості" означає не кінечність відповідних показників, а їх необережний характер, спрямованість суспільного розвитку через їх нарощування. До цих показників відносяться: економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення (демографічний фактор), харчування та охорона здоров'я, охорона довкілля (екологія), освіта, наука і культура. Збалансованість показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави.

По-четверте, поняття "сталого людського розвитку" дозволяє по-перше, охопити суспільство як цілісну систему з точки зору якісних показників його розвитку; по-друге, більш рельєфно проаналізувати спрямованість суспільних процесів і людських пріоритетів; по-третє, здійснити порівняльний аналіз якості розвитку тих чи інших держав, соціального захисту людини, що реалізується в різних соціальних системах; по-четверте, нарешті, воно дає можливість скорегувати процес суспільного розвитку в бік реалізації людських пріоритетів і гуманістичних цінностей.

По-п'яте, серед прийомів та засобів діяльності влади по забезпеченню стабільності системи – ідеології сталого розвитку, на першому місці знаходиться соціальне маневрування, зміст якого полягає у тому, щоб послабити колізію між закономірностями функціонування системи та інтересами тієї частини суспільства, на якій вони негативно позначаються.

Крім того, до прийомів та засобів влади із забезпечення стабільності системи слід віднести також політичне маневрування, підміну засобів досягнення мети, зміну політичної дійової особи, створення образу ворога та так звану "концепцію заколоту", політичне маніпулювання, інтеграцію контреліти, метод силового тиску.

По-шосте, навіть короткий аналіз деяких сутнісних причин соціальних процесів говорить про необхідність постійного удосконалювання соціальної дійсності в інтересах ефективної роботи всіх членів суспільства по

створенню сукупного суспільного продукту і оптимальному його розподілові, що дозволяє одержувати кожній людині достатню кількість ресурсів і можливостей для самоствердження в соціальному середовищі. Основним регулятором суспільних відносин є правова система і її оптимальний зміст передбачається баланс соціально-групових інтересів у суспільстві. На вирішення цього завдання повинна бути спрямована і уся виховна робота.

По-сьоме, однак, розглядаючи ідеологію стійкого розвитку суспільства, треба зазначити, що вона так і буде поставати теорією, якщо не співвіднести її з тими процесами, що відбуваються зараз у світовому співтоваристві. Це, насамперед, процеси глобалізації та інформатизації, що торкаються сьогодні усіх держав, особливо, наразі, Європейського регіону. Таким чином, перш ніж будувати модель стійкого розвитку будь-якої держави або світового людства в цілому, треба співвіднести загальні аспекти розвитку с точки зору вище вказаних тенденцій.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМНІСТЬ ПРІОРИТЕТІВ ІДЕОЛОГІЇ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ЯК ПОКАЗНИК ЦИВІЛІЗОВАНOSTІ СУСПІЛЬСТВА

Зародки того, що пізніше почали називати системним підходом до явищ суспільного життя, можна побачити вже в працях О.Конта. Саме він запропонував концепцію трьох стадій інтелектуальної еволюції людства та окремого індивіда, які й визначають в кінцевому результаті весь розвиток суспільства. В своєму “Курсі позитивної філософії” він описує теологічну метафізичну та позитивну (чи наукову) стадії суспільного розвитку. Але всебічного розвитку теорія суспільного організму набуває у “Основах соціології” Г.Спенсера, де автор виводить принципову відмінність біологічних та соціальних організмів. Останню Спенсер вбачає у статусі елементів: якщо диференціація функції біологічних організмів чітко детермінує їхню роль та місце, то у суспільстві люди досить самостійні, щоб змінювати власний статус, а суспільство виступає як агрегат сукупної волі індивідів. Щодо структури останнього, то Спенсер розглядає тут єдність трьох систем: підтримуючої (забезпечення виробництва необхідних продуктів), розподільної (зв’язок окремих частин соціального організму на основі розподілу праці) та регулятивної (забезпечення внутрішньої цілісності відповідного соціуму). В результаті взаємодії цих систем і відбувається нормальний саморозвиток соціального організму. Отже, автономна життєздатна соціальна система, що складається з певних елементів конкретних індивідів, які перебувають між собою у соціально-економічних

відносинах, і є, за Спенсером, соціальний організм. Він діє з зовнішнім природним та суспільно-історичним середовищем, і розвиток цього організму розглядається як єдність диференційно-інтегральних процесів, пов'язаних з суспільним розподілом праці та обміном товарами та послугами, при цьому держава має дбати про безпеку й цілісність системи.

Таким чином, проблема розгляду окремого суспільства як відносно самодостатньої соціальної системи по-справжньому постала у першій половині XIX ст. При цьому не можна обминути й того факту, що в цілому порівняння суспільства з організмом має солідну традицію: певні модифікації такого підходу мали місце в Древній Індії та Античному світі.

Щодо альтернативного чи опозиційного розуміння суспільств, то воно стає очевидним вже у другій половині XIX ст. У працях У.Бейджгота, У. Самнера, Л.Гумпловича у контексті популярного в ті часи соціал-дарвінізму історія розглядається як постійна боротьба за владу між окремими групами людей: від первісних орд до політичних партій. Особливого значення набуває тут боротьба між етнічними спільнотами. У цьому змаганні кожний народ вірить у свою перевагу, а, отже, прагне панувати над іншими.

У порівнянні із спенсерівською концепцією, де одиницею соціально-історичного процесу є соціальний організм як автономне ціле, що саморозвивається, у соціал-дарвіністів такою одиницею є етнос, народ, а в націоналістичних доктринах нація. Останнє свідчить про неоднозначність питання про одиницю конкретно-історичного процесу, де, окрім зазначених, повинні бути врахованими й інші (релігійні, приміром) спільноти та чинники. Необхідно при цьому зважати й на значення людського виміру з його показниками для адекватного розуміння соціально-історичних реалій. Адже кожна людина є “своєрідним виявленням людства”, “стислим викладом людства” [282, 124, 126].

В марксистській парадигмі формаційної стадійності у розвитку суспільства очевидною є тенденція до розчинення особистості у соціумі. Людина тут – світ людини, держава, суспільство, сукупність суспільних відносин.

С.Булгаков підкреслював, що для К.Маркса, як і для всіх натур диктаторського типу, було характерним прямолінійне ставлення до людини. “Його не турбує доля індивідуальності, він весь поглинений тим, що є спільним для всіх індивідуальностей, значить, неіндивідуальним у них, і це неіндивідуальне, узагальнює в абстрактну формулу, порівняно легко відкидаючи те, що залишається у особистості, за виключенням цього неіндивідуального у ній, або із спокійним серцем прирівнюючи цей залишок до нуля. В цьому і полягає сумнозвісний “об’єктивізм” у марксизмі: особистості гасяться у соціальних категоріях, подібно до того, як особистість солдата гаситься полком і ротою, у якій він служить” [57, 244-247]. Цей імперсоналізм марксизму вірогідно був значною мірою зумовлений фіхтеансько-гегельянськими джерелами. Так, якщо звернемось до Г.Фіхте, то знаходимо: “Особистість повинна бути принесеною у жертву ідеї; те життя, яке здійснює це, є єдино істинним і справедливим життям, і, отже, з точки зору істини і справжньої дійсності, індивідуум взагалі не існує, не повинен мати жодного значення і повинен загинути, і, навпаки, існує тільки рід, оскільки останній повинен розглядатися, як такий, що єдино існує” [258, 395]

Для Гегеля індивід теж лише нескінченно мала величина, “зникаючий момент” у світовому поступі Абсолютного Духу. Індивід, особа є тут засобом , знаряддям реалізації ідей Світового Духу. Останній має право, яке є вищим від усіх окремих прав. Він користує величезні обсяги людських сил, що виникають і гинуть, народів та індивідів.

У К.Маркса, звичайно, є певні спроби подолати цей гегелівський історичний абсолютизм. Він вказує: “Історія не робить нічого, не має ніякого неосяжного багатства..., не б’ється ні в яких боях!” Не “історія”, а саме людина, дійсна жива людина – ось хто робить все це, все має і за все бореться. “Історія” не є якась окрема особа, яка використовує людину для досягнення своїх цілей. Історія – не що інше, “як діяльність людини, що переслідує свої цілі” [132, 98]. Суспільство не поза індивідами, з якими воно перебуває у якомусь зовнішньому відношенні зв’язку. Зрештою, ця “дійсна жива людина” перетворюється у К.Маркса на абстракт, персоніфікацію соціально-класових схем, зняття історичної необхідності. І, таким чином, ідея гуманізму тут потерпає, руйнується. Сутність такої руйнації полягає у заміні людини як індивідуальної особи культом класу, колективу та у суперечності між гуманними цілями людського прогресу і антигуманними засобами їхнього досягнення. Все це призводить до принесення у жертву нинішніх поколінь утопічному щасливому майбутньому. А послідовник К.Маркса В.І.Ленін просто поховав гуманізм. Для нього не були самоцінними ні особистість, ні нація, ні культури, ні імперативи людяності. Все було редуційовано до класової структури суспільства.

За формаційного підходу суспільний ідеал тлумачився як щось трансцендентне щодо реального історичного процесу. А реалізація суспільного ідеалу як фінальний акт майбутніх глобальних лінійно-поступальних змін всесвітньо-історичного рівня.

Радянське суспільствознавство часів сталінізму, загіпнотизоване формаційною парадигмою, не приділяло належної уваги реальним автономним соціальним одиницям суспільного розвитку.

У середині – другій половині 60-х років в атмосфері загального пожвавлення теоретичної думки у галузі гуманітарних наук з’являються нові роботи з питань соціально-історичних процесів.

Так, Ю.І.Семенов у своїй статті “Категорія “соціальний організм” та її значення в історичній науці” вводить у вжиток категорію “соціальний організм”, а історію розглядає як науку про розвиток соціальних організмів” [189, 57]. Останні ж усвідомлюються тут як автономні життєздатні соціально-політичні об’єднання. Питання про критерії виділення таких соціальних організмів як автономних одиниць суспільного розвитку розглядає В.І. Козлов, для якого можливість самодостатнього існування соціального організму визначалася трьома чинниками: 1) виробництвом матеріальних благ, достатнім для забезпечення нормальної життєдіяльності людей; 2) відтворенням даного суспільства у біологічному розумінні; 3) відтворення його як соціокультурного цілого через передання наступному поколінню життєвих норм, цінностей, традицій та знань. На думку В.І.Козлова, етнічна спільнота і є соціальний організм [85, 93]. Зазначений підхід знайшов свій подальший розвиток у працях В.Ф.Генінга, де підкреслюється, що саме люди, які мешкають на певній території, через встановлення виробничих суспільно-політичних, родинних, культурних зв’язків (структурна єдність яких і визначає поняття окремого суспільства як соціального організму), формують певну, спільну для його представників систему етнічних ознак і властивостей [29, 138].

На початку 80-х років В.Ф.Генінг здійснює спробу розглянути етносоціальний організм як структурно-функціональну систему в її генезі, еволюції та кризовому стані, коли соціальний організм може й загинути, але етнос може завдяки цементуючій дії культурно-психологічних чинників зберігатися і має шанс відтворити власний соціальний організм. Методологічною основою такої концепції був системний підхід, розкритий у працях філософів 70-х – початку 80-х років. В цей час такі поняття, як “система”, “структура”, “системний підхід”, впевнено увійшли не тільки у наукову, а й у повсякденну мову. Отримавши широке розповсюдження, вони

навіть певним чином трансформують свій зміст, який попередньо набули у спеціальній сфері досліджень. Щодо цих досліджень, то вони були зумовлені необхідністю керування складними технічними системами (телефонного зв'язку, протиповітряної оборони, транспортних перевезень у великих містах тощо). Такі системи, які складають мільярди взаємодіючих елементів і які потребують особливих методів керівництва, пов'язаних із швидким прийняттям відповідальних рішень, не можуть бути вивченими та відображеними звичайними класичними методами.

Виникнення систем підвищеної складності призвело до створення цілої черги дисциплін, які напрацювали концептуальний апарат, що відповідав потребам їх зображення та теоретичного пізнання. Дуже скоро було виявлено можливості його успішного застосування і для дослідження живих організмів, а, отже, й людини, й окремих суспільних систем.

Специфічною рисою системного підходу було визнання того, що характер системи залежить не тільки від її об'єктивних властивостей, але й від способу членування, яке йде “зверху донизу”. Для пізнання такої складної системи, як суспільство, зовсім не однаково, чи береться за його елемент окрема людина чи певна мінімальна соціальна ланка – соціальна група.

Сьогодні з урахуванням досягнень та евристичних можливостей синергетики розуміння етносоціального організму як соціокультурної системи, що самоорганізується, вимагає певного поглиблення. Радянській традиції досліджень соціального організму бракувало розуміння творчої ролі самодіяльної особи. Але ж соціально-етнічний розвиток не просто механічно детермінований процес, в якому все суттєве визначається головним чином економічними факторами. Останні, як і інші соціокультурні, воєнно-політичні тощо, діють лише у зв'язку з прагненнями, цілеспрямованими зусиллями і переконаннями конкретних людей. Воля людей, їхні інтереси та уявлення, енергія та снага мають в історії чи не вирішальне значення. Саме

вони можуть привести до створення певного соціального організму як форми самоорганізації людності з метою здійснення її членами спільних програм. І у цьому процесі поступово члени такого соціального організму набувають спільних якостей, властивостей і ознак, що розглядаються як етнічні.

У філософській, історичній та соціологічній літературі України, інших країн колишнього СРСР та зарубіжжя протягом останнього десятип'ятнадцятиліття активно функціонує таке поняття, як “цивілізація”. Так, приміром, М.Я.Данилевський розглядає часовий рух людського суспільства як низку окремих послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які є культурно-історичними типами, або ж “цивілізаціями”. “Цими культурно-історичними типами, або самобутніми цивілізаціями, розташованими в хронологічному порядку, є: 1) єгипетський, 2) китайський, 3) асіро-вавілоно-фінікійський, халдейський, або стародавньосемітичний, 4) індійський, 5) іранський, 6) єврейський, 7) грецький, 8) римський, 9) новосемітичний, або арабський, 10) германо-романський, або європейський” [44, 88]. М.Я. Данилевський розглядає ці історичні типи, як такі, що вже доросли до свого “квітування та плодоношення”, тобто до рівня цивілізації. Дещо пізніше в центр розгляду потрапляє ще й слов'янський тип, який, однак, лише вступив у свій період квітування.

О.Шпенглер, концепція якого певною мірою перекликається з думками М.Данилевського, тлумачить цивілізацію не як злет, а як омертвіння відповідної історичної культури. До восьми таких культур тут належать китайська, вавілонська, єгипетська, антична (вона ж – аполонівська або греко-римська), арабська (магічна), західна (фаустівська), культура майя та російська.

А.Дж.Тойнбі, нараховуючи в історії понад тридцять цивілізацій, розглядає як розвинені двадцять одну, зводячи врешті їх кількість до тринадцяти [240, 100]. На його думку, дійшли до нас із них лише вісім:

західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна, китайська, японо-корейська. Виходячи з розгляду цивілізації як специфічного суспільства, Тойнбі доходить основоположного висновку щодо дослідження історії: “її дійсний предмет – життя суспільства, взяте як у внутрішніх, так і в зовнішніх його аспектах. Внутрішня історія є виявом життя довільного даного суспільства в послідовності глав його історії, у сукупності всіх спільнот, що його складають. Зовнішній аспект – це відносини між окремими суспільствами, розгорнуті у просторі та часі” [240, 41].

У ХХ сторіччі цивілізаційний підхід до розвитку людського суспільства, що вперше знайшов свою системну розробку у М.Данилевського, поступово відсуваючи назад інші підходи, набув першорядного значення і став якщо не провідним, то, принаймні, одним із пріоритетних.

Для цивілізаційного підходу основний інтерес становить не ранжування цивілізацій за принципом від нижчого до вищого, а їх розгляд як рівноцінних, хоч і самобутніх, виявів історичного існування людей. Тому такий підхід, на відміну від формаційного, і постає не універсалістським таким, що генералізує, а таким, що індивідуалізує. Кожна з цивілізацій є тут неповторною, унікальною. Вона постає тут самобутнім соціокультурним феноменом, що певним чином відповідає на виклик середовища. І спроможна існувати конкретна цивілізація доти, доки вона здатна сприймати все нові виклики довкілля і адекватним чином давати на них відповідь.

Цивілізаційний підхід уможлиблює розгляд суспільного ідеалу не як чогось трансцендентного, а як іманентної компоненти самого цивілізаційного процесу. Формування і реалізація суспільного ідеалу з подальшою неминучою розбіжністю між ним і дійсністю, і потребою в зміні цього ідеалу, з повторенням циклу постають тут передусім як характеристики самореалізації певної цивілізації.

З позицій цивілізаційного підходу як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес не в неухильному русі від нижчого до вищого, більш досконалого, а в тому, щоб кожна цивілізація в процесі самоствердження відтворила себе заново і збагатила власним екзистенціальним досвідом загальнолюдські цінності.

М.Вебер, К.Ясперс та А.Дж.Тойнбі вводять у розгляд цивілізаційного процесу релігійно-конфесійний критерій як найістотніший. У відповідності до нього цивілізації блоку авраамітських релігій - ісламу та гілок християнства з вкрапленням носіїв іудейської віри – типологічно відмежовуються від цивілізацій південноазіатсько-далекосхідного типу, в яких трансцендентний абсолют не виступає в особі Бога, а відтак і людина не досить чітко усвідомлює власну особистість.

З'ясовуючи своєрідність певних цінностей і структур, їхню роль у цивілізаційних процесах, не можна не звернутись до праць К.Юнга, Е. Дюркгейма, присвячених аналізу архетипних утворень. Адже такі цінності і структури мають характер своєрідних архетипів. Вони не можуть бути предметом зовнішнього експортно-імпортного обміну. Кожна цивілізація може засвоїти їх лише самостійно і на тому рівні свого розвитку, коли починає потребувати їх. Саме тоді ця цивілізація стає здатною до сприйняття споріднених щодо неї на цей час структур і цінностей, вже створених раніше іншими цивілізаціями.

Різні вчені, вивчаючи розвиток людського суспільства, брали у якості основної одиниці дослідження або певну структурно-функціональну єдність (Т.Парсонс), або “світи – економіки” різного рівня (У.Ростоу), або етнічні спільноти чи держави, або навіть певні церкви. Всі ці підходи заздалегідь однобічні і висвітлюють соціокультурний процес в окремій площині. Але їхнє переплетіння і зумовлює утворення багатовимірної структури певної цивілізації. І для загального розуміння цього процесу, таким чином, з

необхідністю приходимо до визначення певної реальності, яка за своїм змістом є принципово глибшою у порівнянні з кожною із зазначених вище окремих одиниць. Саме категорія “соціального організму” як раз і має відображувати таку системну історичну цілісність. Адже соціальний організм іманентно містить у собі й економічний, і політичний, і соціальний, і етнічний, і інформаційний, і культурний і численні інші аспекти.

Інша справа, що “ідеальний” соціальний організм, в якому б усі ці чинники були виявлені однаковою мірою повно і виразно, в реаліях минулого та сьогодення ми знайти не зможемо. В цілому соціальний організм виступає як певний ідеальний тип автономного самоорганізованого й самовідновлювального суспільства. При цьому, аналізуючи конкретні соціальні організми, мусимо зважати на їхню специфіку у тій чи іншій стадії історичного процесу й відповідно до певного шляху розвитку, у контексті конкретної цивілізаційної системи. Фокусуючи у собі багатовимірність усіх сфер соціокультурного буття, соціальні організми з їхніми економічними, політичними, культурними, етнічними та іншими чинниками і є окремими одиницями історичного процесу. Вони виступають самостійними соціоетнокультурними системами, обмеженими у просторі і часі, такими, що проходять певні фази розвитку і мають персональний склад своїх членів та структурно-функціональні характеристики.

Щодо окремої цивілізації, то вона виступає своєрідною проміжною ланкою між абстрактно-філософським розглядом стадійності й поліваріантності історичного процесу та конкретно-історичним дослідженням окремих соціальних організмів на перехресті економічної, політичної, етнічної, релігійної історії певних епох і регіонів. Цивілізація досить абстрактна щодо усвідомлення її як окремої одиниці історичного процесу і, водночас, достатньо конкретна, щоб її можна було співставляти з такими емпіричними реаліями історії, як держава, народ чи навіть окрема

історична особистість.

Проблема полягає у мірі поєднання принципів закономірного руху історії з роллю випадковості та індивідуальної свободи окремих людей. Без усвідомлення фактора активності суб'єкта як основи історичного руху в цілому принципово неможливим стає осмислення самого цього руху.

Класична наука малювала картину світу, де будь-яка подія з необхідністю визначалася початковими умовами, тобто для випадковості місця не залишалось. Та картина світу, яку запропонували представники Брюссельської школи на чолі з І. Пригожином позбувається принципу однозначної запрограмованості розвитку системи початковими умовами і надає величезного значення випадковості. Такий підхід передбачає необхідним компонентом картини світу поліваріантність розвитку останнього. Необхідним тут також вбачається постійний взаємозв'язок природних та соціальних систем з іншими. Вони є відкритими системами й далекими від урівноваженості, а, отже, часом здатні до зрушень у будь-який бік. Такі системи періодично потрапляють у смугу нестабільності і, за умов різкого зростання флуктуацій та послаблення функціональних зв'язків у межах самої системи, реалізуються поліваріантні можливості її подальшого руху. І випадковість, що здійснюється тут, актуалізує одну з цих можливостей і тим самим робить рух системи у певному напрямку незворотним.

Свобода у цьому контексті вважається не усвідомленою необхідністю, а проявом певної спроможності самоорганізації культурно-історичного руху. Це помітив ще А.Дж.Тойнбі, який певною мірою ототожнював закон і свободу в історії, називаючи людську свободу “законом Господнім” [240, 58].

Отже, свобода є внутрішнім змістом самовпорядкування людських соціумів.

Якщо підходити до розгляду подій в Україні у 1917 – 1919 рр. з позицій поліваріантних можливостей, які потенційно присутні у кризовій ситуації і з яких лише одна реалізується і визначає суспільний розвиток до наступної кризи, то бачимо, що об'єктивні умови того часу давали значні шанси для утвердження України як незалежної держави, яка згодом набула б демократичності. У ті часи Україна мала територію та ресурси, які могли б забезпечити можливості не тільки її самостійного розвитку, але й протистояння зовнішнім ворогам. А, таким чином, причини поразки пов'язані головним чином із суспільною свідомістю, із діяльністю провідних політичних сил та навіть окремих осіб.

Багато дослідників розрізняють східний та західний суспільні типи і розмежовують окремі шляхи їхнього розвитку. Ще К.Маркс розрізняв “азійський”, “античний” та “германський” способи виробництва. У радянській період цій проблемі присвячували свої праці О.І.Лершиць, А.М.Хазанов, Л.Є.Куббель та ін. Завершеного вигляду такий підхід набув у працях Л.С.Васильєва [20] у 80-ті роки та Ю.В.Павленко – у 90-ті [162].

Якщо звернутись до західних, приватновласницьких, суспільних типів, то бачимо, що там та чи інша модифікація приватновласницьких відносин стає структуроутворюючим способом виробництва, тоді як редистрибутивні відносини відіграють лише допоміжну роль для підтримання державно-адміністративного апарату. Останній же є тут лише інструментом пануючої верхівки, яку складають той чи інший шар приватних власників.

Щодо східного, державницького суспільного типу, то тут панівна верхівка збігається з прошарком можновладців військово-адміністративної верстви, що зумовлює реалізацію феномена державної “влади-власності”. Остання ж є основною силою в економічному, соціальному й культурному житті суспільства при відведенні приватновласницькому секторові підпорядкованого статусу з обмеженими функціями. Це і є державницький

спосіб виробництва. Він полягає у відсутності приватновласницької основи як системоутворюючої та у пануванні державно-адміністративних механізмів, позаекономічно захищених. Держава тут виступає провідним суб'єктом економічної діяльності.

Виходячи з вищезазначеного у контексті сучасності постає питання: чи є капіталізм (як певний економічний уклад і суспільний лад) явищем саме західної цивілізації, чи він є стадією розвитку людства як такого, безвідносно до цивілізаційної дискретності?

У посткомуністичній Центральній Європі та країнах Прибалтики капіталізація робить помітні успіхи. Чехія, Угорщина, Польща, прибалтійські країни свого часу випали з системи капіталістичного розвитку внаслідок зовнішніх обставин - переділу світу після Другої світової війни. І тому їхнє повернення до західноєвропейської моделі суспільно-економічного устрою, маючи, звичайно, певні труднощі, є природним.

Щодо більшості ж країн СНД, то сучасний стан справ тут не можна розглядати у контексті переходу до капіталізму. Легалізація приватного підприємництва не може переконати в останньому, так само, як і збільшення експорту сировини, навіть коли це здійснює не безпосередньо державна бюрократія, а новонароджена буржуазія, генетично і функціонально пов'язана з нею. Певний розвиток торговельного і фінансового капіталу не є показником саме капіталістичного суспільства.

Ще К.Маркс зазначав, що лихварство, як і торгівля, не створює спосіб виробництва, а експлуатує його, ставлячись до нього з зовнішнього боку, а відтак не створює його системоутворюючу основу. Отже, поширення спекулятивних форм підприємництва не є свідченням про розвиток капіталізму як такого. Йдеться про паразитуючу активність певних підприємств, які лише використовують сфери виробництва. А щодо країн СНД, то тут можна констатувати наявність пануючої, хоча й розхитаної, але

соціалістичної економіки. Остання ж все більше підпорядковується контролю з боку паразитуючого, спекулятивного фінансово-торговельного капіталу. Тобто для більшості країн СНД немає підстав вважати нинішній стан справ як перехідний до капіталізму. Останній же, за М.Вебером, з його “справжнім” змістом, передбачає не лише раціоналізацію виробництва з метою отримання максимального прибутку, що вкладається у розширення виробництва, а й принаймні весь адекватний комплекс морально-життєвих цінностей “кредитоспроможної добропорядної людини, обов’язок якої вважати примноження свого добра за самоціль...” [21, 95]. Якщо ж зважити на ті невиправдані розкоші, які контрастно відрізняють наших водночас змужнілих нуворишів від ледь животіючої решти жителів СНД, то стає очевидним, що ці суспільства не наближаються до “справжнього” капіталізму.

Щодо останнього, то він створив нову техніку, нову систему транспортних зв’язків, накопичення й передачі інформації, зв’язав людство в єдину макроцивілізаційну систему. Однак, капіталізм навряд чи зможе охопити собою все людство, хоча і відіграв вирішальну роль у його трансформації. Започаткована капіталізмом промислова, науково-технічна, інформаційна революція охопила світ і зумовила якісні зміни у розвитку традиційних цивілізацій. Індустріалізація у СРСР, у Китаї і певною мірою – в Індії здійснилася не у зв’язку з їх капіталізацією, а при державній організації цього процесу. Те ж саме стосується й розвитку соціалістичної системи освіти, і організації системи охорони здоров’я та інших сфер життя суспільства аж до військової сфери, енергетики та космонавтики. Отже, маємо два принципово різні шляхи суспільного розвитку: західний та східний, капіталістичний та соціалістичний. І очевидним є те, що справжнім чинником всесвітньо-історичного процесу є виникнення індустріально-інформаційного суспільства, яке охоплює весь світ і набуває планетарності.

Цей процес започаткувався на Заході і принаймні найвизначніші здобутки має саме там, де єднається з капіталізмом та ліберально-демократичним суспільно-політичним устроєм.

У колишньому СРСР технологічно-освітньо-інформаційні зрушення були пов'язані з встановленням жорсткого тоталітарного режиму. Але очевидний крах останнього ще не гарантує переходу до ліберально-демократичної суспільно-політичної системи. Поки що такі оптимістичні сподівання “реформаторів-ринковиків” у країнах СНД нічим конкретним не підтверджуються. І на зміну тоталітарному може прийти інший помірковано-деспотичний устрій.

Чинники ж таких невтішних можливостей – багатовимірні. В умовах відсутності стратегії та тактики економічних реформ виробництво та споживання невпинно скорочується. Майже відсутній контроль за державною власністю зумовлює те, що керівники підприємств, які стали самостійними, привласнили цю власність і використовують її як свою. Так зване первісне накопичення капіталу здебільшого відбувається шляхом крадіжки, бандитизму, підкупу посадових осіб, шантажу, шахрайства. Виникли достатньо потужні та організовані злочинні угруповання, представники яких проникають у владні структури й за допомогою підкупу значною мірою підкоряють їх власним потребам. Державні чиновники, службовці різних сфер, особливо пов'язаних з ліцензуванням, теж втягуються у змагання за привласнення матеріальних благ злочинним шляхом. Нові “бізнесмени” великого масштабу схильні замовчувати свої доходи та їх походження. Гроші осідають за кордоном і в розвиток держави та її економіки не вкладуються. Таким чином, функціонуючи як спекулятивний капітал, вони інвестують економіку інших країн. Отже, гіперінфляція, корупція, криза, невпинне падіння життєвого рівня народу, загальне відчуття катастрофи, яка наближається.

Соціологічні дослідження, які здійснюють різні наукові центри, вказують на те, що серед усього комплексу емоцій людини в країнах СНД провідне місце займає страх. Так, у різних регіонах України тенденція до зростання страху коливається в межах 55 та 70 % [141, 122]. Люди бояться за сьогоднішній день, за майбутнє, за дітей та родичів, за себе. Їх лякають економічні негаразди, беззаконня, можливість втратити роботу, майно чи здоров'я. Страх перед черговим підвищенням цін підштовхує їх до нерозважливого придбання всього, що можливо придбати, незважаючи на потреби, якість, термін використання товару тощо.

Поглиблення економічної кризи формує негативну незацікавленість щодо чесної праці, сприяє розповсюдженню у суспільстві зневіри у ефективність влади, апатії. Криза поширюється на всі сфери суспільного та особистого життя людини, охоплює міжособистісні стосунки, освіту, науку, культуру. Книжкові полиці, екрани телевізорів та кінотеатрів заповнила низькоякісна закордонна продукція. Практично легалізувалися рекет та проституція. Люмпенізований прошарок суспільства розростається за рахунок зубожілих людей, які місяцями не отримували заробітної платні. Смертність населення переважає народжуваність у нашій країні, що зумовлено не тільки майже нульовою економічною мотивацією народження дитини, а й девальвацією цінностей сім'ї, втратою духовних зв'язків між поколіннями, як наслідком перекрученої тоталітаризмом моралі.

Біля третини шлюбів в Україні закінчується розлученням, і одразу ж виникає ще одна проблема – дітей-напівсиріт, сиріт, “державних дітей”. Суміжною тут постає й проблема здоров'я нації. Все менше лишається здорових людей у країні, яка практично живе на екологічному вулкані: не говорячи вже про наслідки діяльності атомних електростанцій, зазначимо, що у атмосфері 80 міст країни вміст шкідливих речовин перевищує норми в 60 і більше разів. А мешкає тут 80 % населення [219, 190-191].

Україна пройшла важкий шлях історичних поневірянь і набула своєї незалежності не для отримання вище зазначеного стану речей. Працелюбний, творчий і хазяйновитий український народ заслуговує на іншу долю.

Тільки невпинне просування шляхом до істинно демократичного суспільства забезпечить людині гідне життя. Кращого, ніж демократичний, соціального устрою людство поки ще не створило.

Досвідчені теоретики пропонують певні концептуальні розробки шляхів до такого, бажаного суспільства. Це і “відкрите суспільство” К. Поппера, “де пересічні громадяни мають змогу мирно жити, де високо цінується свобода і де можна мислити й діяти відповідально, з радістю приймаючи цю відповідальність” [183, 7]. Це – правове суспільство. Це суспільство вільного ринку та вільної особистості. І ми можемо знайти принаймні декілька схожих на цей ідеальний соціум суспільств, які є на Заході. Хоча й тут ми можемо констатувати лише наближення до цього ідеалу. А щодо нашого суспільства, то на жаль, ми не можемо зараз сприймати як модель навіть і це “наближення”. Можливо модель “відкритого суспільства” має значення для України в контексті бачення її майбуття, бо це суспільство може ефективно функціонувати тільки на засадах стабільно матеріального благополуччя, основою якого є приватна власність. Таке суспільство зумовлене розвиненими ринковими структурами та відносинами, та сталим демократичним устроєм. “Відкрите суспільство” потребує такого рівня освіченості та духовної свободи своїх громадян, за яких кожна людина може в повній мірі реалізувати свої творчі потенції й здібності.

Для України визначати реалії цих якісних показників є передчасним. В умовах переходу від тоталітарного до демократичного способу організації суспільства, де значно впливовими є традиції пострадянської дійсності, маємо дуже віддалені від зазначеного рівня стан та якість життя, виробництва, управління, культури, освіти й виховання. У цьому контексті

маємо висунути, обґрунтувати й поступово здійснювати дуже складні плани, виходячи із загальних реалій трансформації однієї соціальної системи в іншу та враховуючи етнонаціональну стратифікацію сучасного українського суспільства та етнопсихологічні стереотипи нашого народу. Головною ж метою цих перетворень повинно бути створення суспільства з високим рівнем соціальної організації та мобільності, громадянського миру й динамічних реформ, авторитету владних структур й творчої свободи особистості.

Це організоване суспільство – новий тип соціальної організації перехідного періоду. Саме таке суспільство забезпечить подолання залишків мілітаризму та спотвореної “соціалізації” суспільного життя без збройного насильства та кровопролиття. Саме воно подолає й негативні наслідки української псевдо-демократії. Звичайно, цей процес є довготривалим і неоднозначним, і “великого стрибка” до цивілізованого світу й “відкритого суспільства” тут не буде. Можна лише визначити головні визначальні риси цього процесу для окреслення напрямків стратегій соціального розвитку в Україні.

Перш за все йдеться про правову державу з національно відданим, енергійним, інтелектуальним й інтелігентним керівництвом. Йдеться також і про ринково-врегульовану економіку, яка побудована на плюралізмі форм власності й принципі непорушності приватної власності. Це й гарантований соціальний захист населення, громадянська єдність і мир та свобода особистості й соціальна справедливість. Цивілізованим у цьому контексті є таке життя народу, нації, держави, яке базується на загальноісторичному досвіді організації зазначених інституцій. І будь-яке відхилення від цього досвіду є й, водночас, відхиленням від цивілізованого шляху розвитку людства, деформацією соціального на цьому шляху. Український народ та держава з об’єктивною необхідністю отримали новий шанс повернутися до

загальноцивілізованого русла історії. Велика країна з багатомільйонним населенням, потужними природними ресурсами й давніми культурно-історичними традиціями опинилась обабіч загальноцивілізаційного шляху людства. І щоб подолати це відставання потрібні величезні зміни як у зовнішній, так і у внутрішній ситуації.

Перш за все необхідно усвідомити, що будь-яке нав'язування соціального ладу означає протиставлення суб'єкту об'єктивної ходи самої історії, ігнорування загальнолюдського історичного досвіду. По-друге, необхідно визнати те, що жодних змін на краще у суспільстві годі й очікувати, якщо не зміниться сама людина, її соціальна психологія, якщо вона не усвідомить свою відповідальність за суспільство і не визнає себе повною мірою органічною частиною природи і хазяїном своєї долі. І ця зміна психології на основі гуманістичних принципів моралі має відбуватися випереджальними темпами. Важливо, щоб людина як особистість, стала основним елементом творчих сил у суспільстві.

Сприятиме ж здійсненню вищезазначеного значною мірою така організація праці, яка забезпечила б адекватний рівень добробуту людини й визнання її як повноправного суб'єкта суспільного розвитку. А це, в свою чергу, може бути досягнуто завдяки дотриманню критерію чесно набутої власності. Саме завдяки власності людина отримала можливість усвідомлення своєї відокремленості від інших людей, ствердження себе як індивіда і, водночас, отримала нагоду досягнути докорінні взаємовідносини, які пов'язують людей у єдину спільноту, суспільство.

Власність є основою людського "Я". Без власності людина перетворюється у елемент аморфної маси, втрачає почуття власної гідності і навіть часом, як слушно зазначав О.Шпенглер, перетворюється на руйнівну-демонічну силу історії [285, 153]. Тому цивілізованим можна вважати лише те суспільство, непорушною засадою якого є принцип недоторканості

власності індивіда, його право на володіння набутком своєї праці, тим, що є його спадком чи інтелектуальним надбанням тощо. Маємо на увазі будь-яку приватну власність. А суспільство, яке позбавлене приватної власності, є навіть небезпечним. Тільки утопісти здатні руйнувати те, що викарбовувалось сторіччями як основа основ індивідуально-суспільного буття людини та соціуму. Практика спростовує такі спроби. Жоден народ у жодному регіоні, який намагався здійснити трансформацію соціальності шляхом скасування приватної власності, не набув суттєвих позитивних набутків і навіть не наблизився до цивілізаційних вимірів рівня та якості життя. Навпаки, прогрес і зростання було завжди там, де приватна власність розглядалась як найголовніша засада соціальності та індивідуальності особистості.

Отже, необхідним є цивілізоване здійснення приватизації – не через розкрадення та розбазарювання державної власності, не шляхом розбою та насильства, а організовано, за умов контролю з боку держави і громадськості. У цьому процесі кожна людина повинна стати власником, отримати необхідний стартовий капітал, а об'єми, форми та конкретні шляхи роздержавлення повинні визначати самі трудові колективи. Останнім повинні належати всі пільги для того, щоб сама людина могла обрати сприйнятливу для неї форму власності й господарювання. При цьому всі форми власності повинні бути юридично рівними.

Щодо інтелектуальної власності, то вона повинна бути надійно захищеною з боку держави і, таким чином, це сприятиме швидкому розвитку науково-технічного прогресу.

Сьогодні лівова частка економіки України працює не на людину, а обслуговує сама себе. В цих умовах потрібно створити нові економічні структури, здатні задовольняти різнобічні потреби людини, забезпечити добробут її сім'ї. Саме добробут кожної людини та її сім'ї, держави в цілому,

і є метою, і змістом адекватної економіки, яка б працювала на людину, а не за рахунок людини і, яка б надала людині всього, необхідного для нормального цивілізованого життя: харчування, одягу, житло, транспортні засоби, товари широкого вжитку тощо. Людина повинна мати умови для ефективної праці, для реалізації своїх творчих потенцій і можливостей, для виховання своїх дітей.

Основою економіки, її душею та двигуном є підприємець, який, звичайно, потребує підтримки держави й законодавства. Держава не повинна виконувати функції виробника, вона лише має брати участь у врегулюванні економіки, і державні структури економічного регулювання повинні бути простими, гнучкими, мобільними, дешевими та ефективними. При цьому важливий широкий розвиток територіального економічного самоуправління.

Нагальним є сприяння запровадженню таких економічних засад, коли людині буде вигідно вкладати свої заощадження у економіку, розвиткові якої сприятимуть і адекватні принципи формування державного бюджету, і скорочення витрат останнього, і спрощення системи оподаткування, і зниження рівня самих податків.

Все, що зароблено чесною працею, повинно належати людині, не може бути вилучено у неї державою. Тільки сама людина має право розпоряджатись своїми набутками самостійно. Ефективна праця, добробут і процвітання окремої людини є чинником процвітання держави. Ще А.Сміт у своєму “Дослідженні про природу та причини багатства народів”, створеному у 1776 році, зазначав: “Кожна окрема людина намагається використати свій капітал так, щоб продукт його мав найбільшу вартість. Звичайно вона не має на думці сприяти суспільній користі й не усвідомлює, якою мірою вона сприяє їй. Вона має на увазі лише свій інтерес, переслідує лише власну вигоду, при цьому в даному випадку вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не стосувалася її намірів. Переслідуючи

свої власні інтереси, вона часто більш дієвим чином прислуговує інтересам суспільства, чим тоді, коли свідомо прагне служити їм” [206, 53].

У цьому контексті дуже важливим є повноцінне формування в Україні середнього класу власників, що і становить головну мету політики реформ. Ще Г.Зіммель слушно підкреслював значущість питомої ваги та ролі цього класу навіть для стабільності певного соціуму [218, 325-326].

Займаючи проміжне місце, середній клас виконує своєрідну єднальну і можливо, “поглинальну” функцію між полюсами соціальної ієрархії, тим самим знімаючи гостроту їхнього протистояння. Чим більша питома вага цього класу у суспільстві, тим більше він має шансів та важелів впливання на політику держави, формування фундаментальних цінностей суспільства. Наявність потужного середнього прошарку в соціальній ієрархії багатьох сучасних країн дозволяє їм зберігати стабільність, незважаючи на тимчасове зростання напруги серед найбільш вразливих верств. Ця напруга розчиняється, головним чином, у нейтральному сприйнятті дійсності більшістю, яка в цілому задоволена своїм станом та впевнена у майбутньому.

Середній шар суспільства демонструє нижчим верствам зразки діяльності та життєвого устрою, які є цілком доступними і досяжними щодо цих верств за певних зусиль та обставин. Таким чином, невдоволення нижчих верств нейтралізується набуттям реальної можливості досягти підвищення добробуту тощо. Середній шар власників зацікавлений у такій політичній владі, інституції якої приймає рішення, спрямовані на створення передусім економічних умов для їхньої діяльності, зокрема, у прийнятті Закону про приватну власність на землю.

Земля повинна належати тому, хто її обробляє. І Закон про власність на землю повинен передбачити як безкоштовну передачу землі людині у довічне користування з правом спадку, так і купівлю-продаж землі.

Зрозуміло, що все вищезазначене стає можливим лише за умов повернення України до викарбуваного історією, тяжким шляхом людства – цивілізованого способу організації політичної влади – громадянського суспільства та правової держави.

Громадянське суспільство – сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів та соціальних спільнот, верств і прошарків. Це – суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими й політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але таке, яке взаємодіє з державою. Це – суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного й морального статусу, яке створює разом із державою розвинуті правові стосунки. Це – таке суспільство, де головною дійовою особою, суб'єктом розвитку є людина з усією її системою потреб та інтересів, відповідною системою цінностей. Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є наявність у суспільстві розвиненої багатовимірної соціальної структури, яка відображує багатство та різноплановість інтересів представників різних соціальних спільнот, верств та прошарків.

Коли соціальна структура є слаборозвиненою, що має місце і в сучасній Україні, бачимо й слабкий розвиток і громадського суспільства, тобто розвиток у економічній сфері різного роду недержавних підприємств (кооперативів, орендних підприємств, акціонерних товариств, різноманітних приватних фірм та інших об'єднань громадян у хазяйській діяльності); розвиток у соціально-політичній сфері – політичних структур: суспільних організацій та рухів, органів суспільного самоврядування, політичних партій, механізмів визначення, формування та виразу суспільної думки; у духовній сфері – свободи думки, совісті, реальних можливостей публічного вислову власних міркувань, самостійності й незалежності від державних структур творчих, наукових та інших об'єднань. За умов слабого розвитку

громадянського суспільства громадяни змушені спілкуватись із своєю державою напругу й постійно, що суттєво обмежує можливості реалізації їхніх особистих прав та свобод, тому що держава весь час щось регламентує (аж до регламентації місця помешкання й роботи, туристичних й наукових поїздок, придбання товарів не першого вжитку тощо).

У ході соціалістичного експерименту замість Російської імперії була створена жорстка мілітаризована держава з масою убогого населення, яка певним чином стала спадкоємицею імперії. Модель такого суспільного устрою слушно назвати “казармовим соціалізмом”. І тому парадоксальним здається те, що й нині деяка частина громадян цієї держави, маючи уяву про ті злочини, які чинили партійно-поліцейські органи, все ж висловлюється на користь повернення старих порядків.

Винищуючи частину своїх громадян, іншу частину ця держава брала під свою повну опіку. Вона повністю контролювала життя людей, надаючи можливість працювати, вчитись, лікуватись, навіть іноді отримувати безкоштовно житло. Але й ці можливості теж були різними щодо, приміром, колгоспника й простого робітника у порівнянні з представником партноменклатури. При цьому для частини людей ці межі їхнього життя стали звичними й навіть зручними. Виникла напіврабська психологія: визначення того, що хазяїн жорсткий, але ж таки піклується про тебе... Десятиріччями закріплювались такі стереотипи і тим важче їх водночас зруйнувати. А тепер держава не в змозі продовжувати стару політику щодо своїх громадян, частина яких звикла до такої “турботи” держави і продовжує вимагати роботи, житла, відпочинку навіть тоді, коли держава промовляє до людей: “Піклуйтеся про себе самі!” Найбільш вразливими у такій ситуації є пенсіонери, діти, інші непрацездатні.

Потрібний час і багато різноспрямованих зусиль, щоб подолати шлях від такого спотвореного суспільства й властивих йому норм життя до іншого,

де кожний громадянин відповідає за себе й за державу, а держава функціонує для свого громадянина.

Звичайно, громадянське суспільство, за умов розвиненої соціальної структури й демократичного устрою, щільно взаємодіє із державою. Це сприяє тому, що при формуванні загальної волі громадян у вигляді керівних рішень, державні інституції враховують всі багатовимірні потреби й інтереси різних індивідів і соціальних спільнот, верств даного суспільства. Достатньо розвинуте громадянське суспільство в багатьох державах забезпечило значне піднесення рівня захищеності приватних і суспільних сфер життя людини від жорсткої державної регламентації.

За часів авторитаризму й тоталітаризму, розвиток яких спирався на аморфну, невизначену соціальну структуру, громадянське суспільство звужується, бо поглинається державою, існує в опозиційному стані до неї. В Україні та інших країнах СНД деформовані й зруйновані і ті нечисленні структури громадянського суспільства, які склалися ще в Російській імперії та прилеглих до неї територіях у вигляді земств, різноманітних спілок підприємців, кооперативів, благодійних інституцій та культурних товариств. Одержавлення власності, витіснення незалежних суб'єктів виробництва, жорстка регламентація науки, літератури й мистецтва – все це підірвало економічні та духовні основи життєдіяльності громадянського суспільства. Надполітизація та одержавлення соціальних інституцій та структур, проміжних щодо людини і одержавленої влади, зумовили суцільне підпорядкування людини державі та комуністичній партії, яка поклала на себе певні державні функції. На тлі таких соціально-політичних реалій природно виникають уяви про те, що держава неминуче протистоїть громадянському суспільству й придушує його. Насправді ж громадянське суспільство протистоїть не державі, а тим формам організації державного життя, за яких інтереси самих громадян при прийнятті політичних рішень

підмінюються відірваними від пересічного громадянина потребами певної групи людей чи державного апарату. Саме тоді будь-які органи в структурі суспільної організації припиняють обстоювати інтереси тих верств населення чи соціальних груп, для захисту яких вони були створені, і розпочинають своє існування тільки заради власного самозбереження. І тоді держава перетворюється на відірвану від суспільства корпорацію.

По-справжньому демократична держава не тільки не пригнічує громадянське суспільство, але й сама зацікавлена у його розвитку та функціонуванні. Держава може створити сприятливі умови для громадянського суспільства шляхом прийняття необхідних законів, формування демократичних державних структур, пильного дотримання загальноприйнятих демократичних норм та процедур. Разом із тим, і само громадянське суспільство здатне звести нанівець можливість виявлення автократичних тенденцій у діяльності держави шляхом утворення у його межах незалежних суспільних об'єднань та формувань, засобів масової інформації, масових демократичних рухів тощо. Іншими словами, ступінь демократичності держави вимірюється й рівнем розвиненості громадянського суспільства.

У нашій країні звинувачували капіталізм у його пороках та вадах, не помічаючи того, що капіталізм виявився не тільки сприйнятливим до критики, але й здатним до трансформації. Критика з боку марксизму, інших комуністичних та соціалістичних вчень, з боку дрібнобуржуазних та ліберальних течій відіграла свою роль при вдосконаленні суспільних відносин у країнах ринкової економіки. Багато чого вдалося відвоювати у соціальному відношенні політичним та профспілковим рухам в упертій боротьбі за економічні та політичні права людей, зокрема – малозабезпечених. Видобув собі науку капіталізм і з позитивного досвіду планування соціальної політики у соціалістичних країнах.

Усе це дозволило країнам з ринковою економікою повільно, але впевнено еволюціонувати у напрямку утворення соціальної держави, громадянського суспільства. Це – держава, у якій за рахунок перерозподілу доходів проводиться сильна соціальна політика щодо малозабезпечених, непрацевдатних, безробітних (навіть тих, хто не шукає роботу).

Найбільш вдячним вкладанням капіталу є вкладання у розвиток людини. При розподілі фінансових ресурсів необхідно зважати на пріоритети на користь духовної сфери, культури, створення ефективної системи освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Держава покликана підтримувати саме соціально значущі галузі, які безпосередньо працюють на людину.

На шляху національного відродження України, утворення державності набуло очевидності те, що не можна просувати вперед виробництво, не піднявши рівень правової компетенції людей, культури дискусій, політичної культури народу. Не можна вдосконалити соціальну сферу, не приділивши уваги культурі спілкування, поведінки тощо. Розвиток інформаційної техніки поставив перед суспільством проблему комп'ютерної грамотності населення. Отже, яку б сферу діяльності людини ми не зачепили, скрізь рух вперед пов'язаний з підвищенням не тільки професійної, але й загальної її культури.

У колишньому СРСР існувала хибна стратегія природокористування. Вона спиралась на такі фундаментальні положення: “забруднення природи в принципі неминуче; раціональне природокористування ведеться в інтересах держави; існує припустимий рівень забруднення; порушені екосистеми можна відновити включно з окремими видами тварин і рослин” [76, 81]. Якщо додамо до цього ще той факт, що СРСР був економічно неефективною і непродуктивною системою, то отримуємо висновок про те, що лише величезні природні багатства і людський потенціал давали можливість досить тривалий час

функціонувати політичній системі, яка б за інших умов була б приречена на загибель з суто економічних причин. Така держава в принципі не здатна була проводити щодо природи будь-яку іншу політику, окрім утилітарно-споживацької. Це й зумовило той надзвичайно важкий екологічний стан, в якому опинилась сучасна Україна.

Диспропорція в економіці, де переважали видобувна, металургійна та хімічна галузі, викликала не тільки забруднення середовища, але й вимагала величезних енергетичних й фінансових витрат.

Спустошені надра – вугільні, газові, нафтові, графітові та інші родовища – змушували шукати джерела сировини деінде. Безжалісна експлуатація земель призвела до ерозії ґрунтів, переважної частини чорнозему. Чорнобиль взагалі поставив під загрозу існування країни та нації. Саме такий спадок отримала незалежна Україна. Саме він зумовив ті проблеми, в тому числі і в галузі охорони природного довкілля, які постали нагальними для вирішення.

Зважаючи, таким чином, на поруйноване навколишнє середовище України, необхідно зазначити, що одна лише охорона його, навіть найефективніша, нині мало що дасть. Занедбаність економіки, законодавства й довкілля змушують вести мову про виживання нації, а не про право громадян України на “навколишнє середовище, сприятливе для їхнього здоров’я та добробуту” [91, 339].

Українське екологічне право не повною мірою здатне забезпечити захист природи, оскільки, з одного боку, багато в чому залишається декларативним і не містить конкретних механізмів розв’язання існуючих проблем, а з іншого, не повною мірою враховує здобутки та досвід міжнародного екологічного законодавства. Отже, розбудова демократичної, правової держави та громадянського суспільства в Україні значною мірою залежить від того, наскільки ефективною й досконалою буде система законів,

що забезпечують охорону навколишнього середовища та природних ресурсів в інтересах нинішнього та наступних поколінь, та від формування екологічної культури суспільства.

Підйом культури в Україні дозволить більш ефективно та раціонально вирішувати соціальні проблеми, створить умови для зростання творчої активності людини. Бо для останньої “існує лише одне щастя: мати можливість розвинути свої здібності й завершити свої наробки, і одне нещастя: не мати цієї можливості” [284, 37-38].

Самоцінність особистості безпосередньо залежить від багатства її внутрішнього світу, а сам внутрішній світ від доступності всього суспільно-культурного надбання. Формування особистості засвідчує, передусім, те, що суспільство має матеріальні та духовні засади своєрідної індивідуалізації і індивідів. Тобто, окрім засвоєння загальних для певного середовища стереотипів і форм поведінки й діяльності, особистість стає зосередженням неповторного суспільно-культурного досвіду, набутого нею і здатного впливати на інших людей.

Особистість формується історією суспільства та культури, коли, з одного боку, складаються реальні чинники відносної суверенності індивідів, а з іншого – культура розвивається аж до здатності визнання суспільної цінності і самобутності індивіду.

Вся культура, яку має суспільство, у різні часи складалась з індивідуальних зусиль особистостей. Так, доба українського гуманізму у значній мірі визначалась подвижницькою діяльністю Києво-Печерського архімандрита Інокентія Гизеля, який склав “Синопис або коротке зібрання від різних літописців”, Григорія Сковороди, який створив “Сад божественних пісень”, Феофана Прокоповича з його “Духовним регламентом”, Петра Могили, який заснував Києво-Могилянську академію. Можливо, тільки на такому культурно-історичному підґрунті і могла розвинутилась українська

ментальність.

Намагаючись звільнити українську людину й українську культуру від іга рабства, Микола Хвильовий протиставляв ідеал європейської людини – людини-громадянина, творця культурних, суспільних й політичних цінностей та двигуна історії – провінціалу, який може піднятися тільки до рівня просвітянина. Європейський громадянин з почуттям самоповаги та самоствердження розглядався ним як творіння багатьох сторіч, багатьох верств та спільнот. І тому європейський громадянин є власністю усіх [103, 85].

Аналізуючи культурну ситуацію в Україні, треба зважати й на реалії поліетнічної структури держави. Потреба усвідомлення власної належності до культури реалізується в сучасних умовах на рівні не лише народу в цілому, але й на рівні кожного громадянина. І однією з основ, на яких базується культура, є традиція, пам'ять. При цьому буквальне відродження давньоукраїнської культури неможливе, а визначення її історичної доцільності можна досягнути шляхом злиття з цивілізацією.

Сучасні етнічні процеси, які мають місце в Україні, пов'язані з етнічною консолідацією українського народу, підвищенням його національної самосвідомості, формуванням загальних рис культури й побуту на ґрунті національних традицій та сучасних досягнень людства. Таким чином, культурна політика повинна стати національною, в іншому випадку вона буде неспроможною реагувати на зміни у соціально-політичних процесах.

Отже, визначаючи національні особливості розвитку культури в Україні, можна дійти таких висновків: по-перше, сферу життєдіяльності індивіда визначають не тільки матеріальні засади конкретно-історичного суспільства. Не меншою мірою якість суспільного життя людини визначається ситуацією, що склалась у сфері культури суспільства. Таким

чином, цінності культури розкриваються лише за певних суспільних відносин. Вони включаються у соціальне життя людини, стають елементами соціального буття. По-друге, ці цінності можна вважати збереженими лише тоді, коли вони беруть участь у формуванні духовного світу особи, визначаючи її потреби й інтереси. А розподіл культурних цінностей здійснюється через системи освіти, виховання, засобів масової інформації, закладів культури.

Задача формування світоглядної культури й багатого духовного світу людини на засадах органічного сприйняття загальнолюдських культурних, моральних цінностей та етики індивідуальної відповідальності висуває в сучасних умовах якісно нові проблеми, які постають перед освітою. Потрібно засвоєння не тільки певного об'єму знань у певній галузі, а й сприйняття "філософії ненасильства", розвиток здібностей і готовності людини самостійно вирішувати питання віри, покликання, життєвого шляху тощо. Економічні, матеріальні та екологічні негаразди можуть підштовхнути Україну до катастрофи, якщо не сформується адекватний рівень всебічної культури в людей, а особливо в тих, хто буде вирішувати відповідальні виробничі питання.

На сьогоднішній день відомий лише один зразок вдалого оволодіння західним надбанням східною культурою. Його здійснила Японія, а також деякі її сусіди, які пішли тим самим шляхом. Цей успіх був досягнутий не через відмову від власного на користь західного і не завдяки адаптації свого до західного. Йдеться про свідоме й вибіркоче використання тих західних досягнень, які можна було поєднати із своїм культурним доробком. Щодо східнослов'янського пострадянського світу, то тут це здійснити неможливо, оскільки протягом ХХ сторіччя своє власне було або винищене, або докорінно трансформоване й вихолощене. При цьому те, що нав'язувалось згори, показало себе неефективним та нежиттєздатним. Тому,

щоб наблизитись до реалій історії та культурного розвитку таких країн, треба вести мову про структуру, функціонування та взаємини з зовнішнім світом окремих цивілізаційних систем як самодостатніх і відносно автономних соціокультурних реалій, як унікальних феноменів, що мають свої певні позиції у просторі й часі.

Загалом цивілізаційна унікальність окремих соціокультурних систем тією чи іншою мірою усвідомлювалась вже в давнину. Згадаймо хоча б Геродота. А пізніше цю проблему розглядали й Дж.Віко, й Ш.-А.Монтеск'є, й Г.Т.Бокль, й М.Я.Данілевський, й О.Шпенглер, й А.Дж.Тойнбі і нарешті О.Ф.Лосєв, Л.С.Васильєв, А.Я.Гуревич та ін.

Розвиток окремої конкретної цивілізації можна пов'язувати з розкриттям потенційних можливостей, що містяться в її базових культурних прафеноменах чи архетипах, сутність яких потребує подальшого дослідження. Різновимірною сталістю системи таких архетипово-парадигмальних форм, які розкриваються через категорії певної культурно-цивілізаційної традиції, і забезпечує єдність проявів конкретної цивілізації.

Якщо ХІХ сторіччя – це час об'єднання людства під егідою Західної буржуазно-індустріальної цивілізації, то ХХ сторіччя – це час пошуків форм співіснування в цій макросистемі різних цивілізацій і народів, пошуків, позначених трагедіями двох світових і безлічі локальних воєн, мільйонами жертв фашистських і комуністичних режимів.

При цьому величезні наслідки для всієї подальшої історії людства мали релігійні рухи, започатковані майже одночасно Мойсеєм та Заратустрою. З І тисячоліття до н.е. свідомістю широких верств людності провідних цивілізацій починають оволодівати нові релігійні ідеї. Вони формують підґрунтя світових релігій наступних століть. А величезний ціннісний потенціал останніх стає одним із провідних чинників поведінки як людських спільнот, так і їхніх лідерів. З цього часу соціокультурний

розвиток людства визначається складною взаємодією регіональних традицій, утилітарних політичних, соціальних, конфесійних та економічних розрахунків та міркувань, а також суб'єктивною мотивацією ідеальних, релігійно-моральних чинників.

Отже, тисячоліття, яке наближається, і покаже чи можуть вищезазначені чинники вирішальною мірою визначити подальше історичне просування людства, як це уявляли Будда, Ісус Христос, Мухаммед та інші великі харизматичні особистості.

Культура України має своїм невід'ємним елементом релігію. Наші релігійні традиції, як правило, асоціюються з православ'ям, католицизмом, уніатством, протестантством. Всі ці конфесії мають таку давню й багату історію, що маємо всі підстави характеризувати Україну як представницький щодо цих релігій регіон у слов'янському світі. Тісно пов'язані із формуванням української культури, освіти, мови, з багатьма поворотними моментами вітчизняної історії, всі конфесії виконують певну роль у сьогоднішніх релігійних процесах, духовному житті країни. Релігія кінця ХХ сторіччя прагне посісти чільне місце у суспільному житті України.

Але разом із тим, в Україні, як і в багатьох інших країнах, які належать до різних цивілізаційних типів, спостерігаємо кризу релігійно-етичних цінностей з широкою заміною їх сурогативними формами масових ідеологій націоналістично-фашистського, комуністично-більшовистського чи інших різновидів. Це засвідчує глобальні кризові явища доби переходу від традиційних регіональних цивілізацій до всесвітньої макроцивілізації.

Зростання ролі “суб'єктивного фактора” дає підстави припускати протягом найближчих століть подолання фатального протистояння східних державоцентричних і західних антропоцентричних соціокультурних систем,

тим більше, що вимоги сучасного виробництва та суспільного життя однаково неадекватні засадах обох. А проблема визначення прийнятної для всього людства системи духовно-етичних цінностей залишається і досі нерозв'язаною. Отже, зберігається можливість відновлення тоталітарних режимів і нових воєн.

Щодо України, то якою б складною не була тут ситуація, є всі засади для того, щоб вважати, що, за умов вірно обраної стратегії, наша країна як суверенна держава вистоїть. На користь такого висновку можемо зазначити: по-перше, ідея побудови національної держави, де націю складають всі етнічні угруповання, які мають рівні права, є систематизуючим стрижнем єдності українського суспільства. По-друге, середні та малі держави здатні вижити й зберегти свободу маневру лише тоді, коли не дуже пристрасно опікуються ними більш могутні сусіди, і коли вони будують свої стосунки з ними на основі рівноправ'я. По-третє, новий розподіл сил у світі та Європі сприяє непоганим перспективам для незалежності тих малих та середніх держав, що формуються.

Усвідомлюючи себе європейською державою, Україна повинна вірно розрахувати баланс своїх стосунків між Сходом і Заходом. Однак без спирання на внутрішні ресурси, виробничі та людські, взагалі неможливо реалізувати жоден з варіантів суспільного розвитку.

Вибір стратегії внутрішньої та зовнішньої політики України повинен доповнюватись гнучкою тактикою й сильним політичним потягом і наснагою до реалізації поставленої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не зможуть бути здійсненими самі у собі. Тільки цілеспрямовані рішучі дії приведуть до їх практичного здійснення.

Висновки до другого розділу

Отже, аналізуючи системність пріоритетів ідеології сталого людського розвитку як показник цивілізованості суспільства, автор дійшов наступних висновків.

По-перше, суспільство має системний характер, що означає, що всі його елементи (складові) по відношенню до цілого займають відповідні їм місця. В марксистській філософії системність суспільства намагались охопити за допомогою поняття "суспільно-економічна формація". Воно має як свої переваги, так і недоліки. Згодом в філософії з'явилися концепції структурно-функціонального аналізу (Т.Парсонс), економічної рівноваги та збалансованості соціальних факторів (В.Паретто), стадій економічного зростання (У.Росту) тощо. Всі вони намагались охопити суспільство як цілісну систему. Однак, оскільки з них різною мірою глибини випадали показники людського виміру, системність суспільства залишалась в цих теоріях величиною умовною.

По-друге, розгляд суспільства в парадигмі "сталого людського розвитку" дозволяє дещо інакше проаналізувати такі фактори, як тип власності та політичний устрій і одночасно підключити до цього аналізу не менш важливі для людини показники - загальна економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, демографічна ситуація, харчування та охорона здоров'я, екологічна ситуація, освіта, наука, культура, духовний розвиток людини і суспільства, захист прав людини, її демократичні свободи. Збалансованість цих показників означає цивілізований характер розвитку суспільства, розбалансованість засвідчує певні збочення, відхилення від магістрального шляху розвитку цивілізації, прикладом чого може бути розвиток суспільств соціалістичного спрямування, зокрема Радянський Союз.

По-третє, повернення до магістральних шляхів розвитку цивілізації вимагає взаємовідповідності означених показників. Виробництво не повинно здійснюватись за рахунок здоров'я людини. Екологічна ситуація має бути виправленою. Демографічний процес має йти шляхами нарощуваного відтворення. Вимогам розвитку людського фактору має відповідати наука, освіта і культура. Це і основні риси магістрального цивілізаційного розвитку людства. Звичайно, означена модель реалізується в дійсності суперечливо. Ідеального суспільства немає. Ближче до неї підійшли західні розвинені держави. За рівнем конкурентоспроможності першими серед них є Фінляндія, США і Канада . Україна рухається у цьому напрямі і все свідоміше заявляє про свій цивілізаційний вибір. І хоч сьогодні вона знаходиться на 60-му місці (серед 75 країн, які досліджувались), вона прагне утвердити пріоритети сталого людського розвитку, підпорядкувати їм економічну, соціальну і гуманітарну політику.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕОЛОГІЇ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

Як зазначають дослідники, наприклад, В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Михальченко, В.Кремень Україна належить до суспільств перехідного типу. Це означає, що розвиток в ній відбувається одночасно з пошуком оптимальної моделі суспільно-економічного, політичного та соціокультурного розвитку, пошуком відповідного зразка, на який можна було б зорієнтуватись. Одночасно з цим ведеться пошук оптимально-ефективних механізмів їх забезпечення, переосмисленням спадщини та можливостей, обумовлених суспільством, з якого воно вийшло, визначення ресурсів тощо. Пропозицій щодо цього існує досить багато. Практично кожен політик, народний депутат чи претендент на “президентське крісло” обґрунтовує свій варіант, модель, програму та перспективи розвитку. Оригінальні програми пропонують також перманентно змінюючи один одного Уряди України. Не менш творчо налаштована Верховна Рада України. Відповідні програми та проекти пропонують політичні партії та фракції, численні наукові інститути і окремі вчені. Однак – і це є першою й, мабуть, головною перешкодою на шляху прогресивного поступу України - узгодження єдиної цілісної й розгалуженої, а головне реалістичної програми розвитку України на перехідний період все ще не створено. Пропозицій й варіанти потопають в дискусіях, прямих і зворотних звинуваченнях. Завдання опрацювання цієї проблеми залишається актуальним і практично значимим. Не претендуючи на особливий підхід і його єдино-правильність обґрунтуємо своє бачення ситуації й пропозиції щодо оволодіння нею. На

наш погляд, воно розгортається в царині реалізації пріоритетів ідеології сталого людського розвитку. Зупинимось на цьому більш детально.

Як вже зазначалось, „повернення до минулого” не лише в його тоталітарному вигляді, скажімо, сталінського типу чи брежнєвського „розвиненого соціалізму”, але й у вигляді безладдя „перебудованого періоду” є справою більш ніж безнадійною. Минуле залишається історії. Й якби воно комусь не подобалось, нові покоління вибирають не минуле, а майбутнє, створюване власними руками. При цьому слід враховувати, що частка людей, які вважають за найкраще повернутися до соціалістичного суспільства (як було до перебудови), все ще надто велика – 31 % [55]. З подібними орієнтаціями не рахуватись не можна. Цих людей потрібно розуміти. Однак погоджуватись з ними не слід. Понад те, їм треба привідкрити очі на причини суспільних негараздів нинішнього періоду, переконати й пояснити перспективу, яку вони мають наблизити разом з тими, для кого вона (ця перспектива) є внутрішньо усвідомленою й зрозумілою (з точки зору історичного досвіду й загальнолюдської практики) справою.

Соціологічні джерела засвідчують, що означена частка складається в основному з людей пенсійного віку, колишніх номенклатурних працівників та членів їх сімей, соціально (соціалістично) ангажованої молоді, збуреної екстравагантною фразеологією щодо “земного раю”, як нібито можливого якщо не за 20 років, як то проголошували колишні “правовірні лєнінці”, то у всякому разі, за життя майбутнього покоління.

При цьому слід мати на увазі, що не кожна людина пенсійного віку сумує за “втраченими ідеалами”. Надто багато людей ці “ідеали” бачили у “неприкритому вигляді”. Живими є також свідки голодомору 33-го та репресій 37-го років. Інші мали змогу познайомитись з досвідом демократично організованого суспільного життя Західного типу або дійшли до істини власним теоретичними зусиллями. Ідею “повернення до

соціалізму” тому підтримує далеко не кожен пенсіонер чи, навіть, колишній номенклатурний працівник. І це зрозуміло. Розумні люди сумують не за “соціалізмом”, а за тими реальними гуманістичними здобутками, яких в минулому було не так уже й мало. На жаль, нинішня доба державотворення до цих цінностей виявилась немилосердною. Понад те, вона обернулася грандіозною руйнацією гуманізму й тому не може знайти виправдання не лише в свідомості старших поколінь, але й реалістично мислячих сучасників працездатного віку.

Далеко не однозначно сприймається населенням й орієнтація на “демократичні цінності” в тому вигляді, в якому вони утверджуються в сучасному українському суспільстві. Власне, ці цінності загалом не є демократичними. Демократія – це влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність, добробут усіх при розв’язання проблем і питань суспільного врядування [180, 92]. Про якість означених демократичних цінностей в Україні на сучасному етапі державотворення говорити не приходиться: вони просто мізерні. Мільйони людей матеріально стали жити гірше. Проголошена “демократами “свобода”, обернулася свавіллям владних структур, обмеженням, а то й прямою заборонаю опозиційних засобів масової інформації, соціальною незахищеністю простої людини й обмеженими можливостями щодо її фізичного та інтелектуального розвитку.

За даними телефонного експрес-опитування, проведеного центром “Соціальний моніторинг” (опитано 800 осіб в містах Дніпропетровськ, Луганськ, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Хмельницький), 65% визнали свої надії, пов’язані з незалежністю, невиправданими; і лише 9% з опитаних дали позитивну відповідь [55]. І це також зрозуміло. Погіршення умов життєдіяльності викликає стійке внутрішнє незадоволення. Останнє

виливається в скепсис, пасивне ставлення до дійсності, неприйняття влади, акцій непокори тощо. Люди зневірилися у владі й одночасно не можуть вже далі терпіти те соціально-політичне, економічне й духовне безладдя, яке як ракова пухлина роз'їдає все ще не до кінця зруйновану спадщину, даровану нам старшим поколінням й не дозволяє зробити рішучий прогресивний крок у демократичне майбутнє.

Помітне розчарування, а може й неприйняття помітною частиною населення України, особливо його інтелектуальної еліти, зустрічає нині й запропонована західними вченими, зокрема Дж. Сорросом, модель “відкритого суспільства”. Як відомо, в перші роки незалежності означену орієнтацію, про яку так гучно говорили пропагандисти й прихильники західного стилю життя, люди просто не розуміли. Охоплені облудою якнайшвидшого облаштування життя на манер Швеції, Швейцарії чи Фінляндії, Франції, Німеччини чи США, більшість громадян України сприймали “відкрите суспільство” як найбільш реальну альтернативу тоталітарному минулому. Входження у “відкрите суспільство” вважалось єдиною можливим шляхом утвердження незалежної України в Європейському просторі. Прибічниками “відкритого суспільства” були всі і кожен до тих пір, доки на власному досвіді не пересвідчилися у неможливості досягнення останнього не лише за якихось 500 днів, але й у більш віддаленій перспективі

Відомо, що “відкрите суспільство” базується на інституті приватної власності й пріоритету закону. В Україні приватна власність лише формується. Що ж до закону, то він, як і в минулому, здебільшого підпорядкований так званому “телефонному праву”: практично ті ж самі люди – колишні партійні функціонери, а нині держслужбовці - з тих же самих кабінетів і за допомогою тих же телефонів диктують закони, яких на їх розсуд мають дотримуватись правоохоронні органи. Пріоритет закону в

Україні нині є все ще лише бажаною, і аж ніяк не реальною нормою. Про “відкрите суспільство” в найближчій перспективі тому можна лише мріяти.

“Відкрите суспільство” далі базується на досить високому рівні матеріального добробуту народу й при наявності численного середнього класу. Такого класу в Україні ще не сформовано. Що ж до добробуту, то для переважної більшості населення добробут є не більше ніж величиною уявною. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного компанією Gfk-USM, на запитання: “що ви можете сказати про фінансове становище вашої сім’ї?”, 55% респондентів віком від 15 до 59 років відповіли: “ледве зводимо кінці з кінцями”. За межею бідності проживають 7% опитаних. 36 % респондентів вважають, що вони живуть більш-менш пристойно. І лише 0,5% заявили, що живуть добре, без особливих матеріальних труднощів [33].

“Відкрите суспільство” західного типу – це майбутнє України. Нині ж демократична, соціальна й правова держава лише будується, громадянське суспільство лише стверджується, виробництво сформоване на засадах плюралізму форм власності з обов'язковим компонентом приватної лише виявляє свої перші паростки, середній клас ще не заявив про себе як нова суспільно значима й організована сила. Україна знаходиться в перехідному періоді свого розвитку. За нашими дослідженнями, єдино можливою орієнтацією для неї сьогодні є ідеологія сталого людського розвитку, взаємозв'язок, узгодженість і відповідність пріоритетів якої якраз і обумовить ту якість життя, про яку мріяли люди, волевиявляючи свою думку щодо незалежності в 1991 році.

Особливості перехідного періоду обумовлені по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склались в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних показників якості життя, обумовлених насамперед різким розривом колишніх збалансованих зв'

язків; по-третє, не ефективним і надто довгим пошуком суспільних пріоритетів і стратегічних партнерів; нарешті, глибокою інертністю суспільної психології маси людей, які звикли керуватись далекими від демократії і ринкових відносин цінностями.

Не можна не сказати й про корупцію, яка в останні роки набула загрозливого вже не лише для ефективного господарювання, але й для існування самої незалежної держави значення. Показовими є такі дані: 62% опитаних компанією “Соціс-Геллап” громадян України вважають, що корупція в органах державної влади надто розповсюдилась, що це явище стало масовим. За думкою учасників опитування, найбільше розповсюдження корупція набула серед посадових осіб і працівників міліції, так вважає 81% опитаних. Далі йдуть працівники таможні (80%), податківці (79%), Верховна Рада, місцеві обранці та судді (по 73%), адміністрація Президента України (65%), приватні підприємці (64%), українські банки (61%), іноземні підприємства (42%) тощо [94].

Незважаючи на складність ситуації, потреба в сталому людському розвитку України вже стала усвідомленою як на рівні владних структур, так і на рівні основної маси інтелектуальної еліти суспільства. Український народ прагне жити людським чином. Щоправда, орієнтації в розумінні “людськості” людського життя є все ще надто різними.

За даними Центру соціологічних та політичних досліджень і технологій “СОЦПОЛІС”, 21% опитаних вважають, що Україна повинна стати країною з дійсно ринковою економікою, де кожен живе так, як заслуговує, на те що зробив; з мінімальною системою соціального захисту. За думкою 39% респондентів, найкраще, якщо Україна піде тим шляхом розвитку, який “проповідують” соціал-демократи, поряд із розвитком приватної власності, підприємництва забезпечуються широкі соціальні гарантії для всіх, ефективний соціальний захист для знедолених (як у Швеції). 31% опитаних

бажали б повернутися до перебудованого соціалізму, інші не визначились або вагались з відповідями [33].

Як бачимо, ринково-демократичний напрям з ефективною системою соціального захисту є найбільш стійка й масова орієнтація населення України. Провідне місце в ній належить людським цінностям. Люди не бажають жити міфічними пріоритетами. Вони віддають перевагу простому й зрозумілому – роботі й заробітній платі, добробуту й охороні здоров'я, розвиткові освіти, науки і культури й обороноздатності країни, екології й духовній свободі особистості. При цьому, більшість покладає надії особисто на себе, а не на “великого дядька”, “справедливого директора заводу-гіганта”, “голову колгоспу” чи чергового “депутата” і навіть “президента”, як було в недалекому минулому. Від підтримки держави, звичайно, не відмовляється ніхто.

В державі люди хочуть бачити гаранта й захисника власної ринково й демократично спрямованої ініціативи. Розвиток відповідних ініціатив тому має стати пріоритетним напрямом життєдіяльності держави, якщо ми хочемо бачити її демократичною й соціальною. Й першими з державних ініціатив, спрямованих на забезпечення взаємовідповідності критеріїв і показників сталого людського розвитку є стабілізація економічної, екологічної та демографічної ситуації, налагодження системи соціального захисту та охорони здоров'я, розвиток освіти, науки і культури, духовне відродження нації. Власне, саме неувагу до цих пріоритетів як „головне зло” інкримінують „режиму Кучми” нові політичні сили, які прийшли до влади в результаті Помаранчевої революції. З другого боку, Програма нового Уряду, де ці пріоритети визначені у якості головних, якраз і спрямована назустріч людям.

Як зазначають вчені й реалістично мислячі політики, взаємовідповідність критеріїв та показників сталого людського розвитку ґрунтується насамперед на стабілізації економічної ситуації, забезпечення

якої є першочерговим завданням держави. Зупинимось на цьому більш детально.

В останнє десятиріччя економічна ситуація в Україні позначена глибокими кризовими процесами. Причин цьому багато. Головне ж полягає в тому, що за визначенням переважної більшості дослідників 10-15 років надто короткий термін для здійснення масштабних політичних та економічних перетворень, розв'язання проблем, які нагромаджувалися десятиріччями.

Як засвідчують аналітики й підтверджує практика, перехід від збанкрутілої адміністративно-командної системи до ринкової економіки не міг не супроводжуватись кризовими явищами, глибоким занепадом виробництва, яке в своїй основі було неконкурентоспроможним та неефективним. Складність економічних завдань підсилювалася й іншою, не менш серйозною обставиною: відсутністю на час здобуття незалежності системи державних інституцій, необхідних для ринкової трансформації.

Разом з тим і за таких умов за роки незалежності в державі сформовано вагомий потенціал економічного зростання, який за умов адекватної економічної політики та стабільної політичної ситуації зможе забезпечити позитивні зрушення як в економіці, так і в забезпеченні добробуту людей. Знаковим для України стало її визнання Євросоюзом як країни з ринковою економікою.

Особливості суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації Україні на початку 90-х років визначали такі основні фактори:

- * центробіжна система формування ресурсів і економічного перерозподілу, яка виснажила економічний потенціал економіки України;
- * відцентрова розподільча система після відбудовчого повоєнного періоду, що була переорієнтована на азійську частину колишнього СРСР в обхід України;

* системна криза народного господарства СРСР, яка проявилась ще у 80-ті роки і поглиблювалась аж до розпаду Радянського Союзу. Це особливо відбилося на виснаженні галузей, що працювали на споживчий ринок сільського господарства, харчової та легкої промисловості. У першій половині 80-х років середня рентабельність сільського господарства, зокрема , складала лише 7%, а тваринництво було повністю збитковим. ВВП в Україні у 1990 році знизився на 2,4%, у 1991 році на 8,7%;

* деформована міжрегіональна спеціалізація економіки України в рамках народногосподарського комплексу колишнього СРСР з надмірно виснаженою часткою застарілих сировинно-базових галузей, військово-промислового комплексу, енергоємних, ресурсномістких та екологічно шкідливих підприємств;

* дисбаланс видобутку, виробництва, переробки і споживання енергоносіїв в Україні, внаслідок якого штучне заниження, майже на порядок , цін на енергоносії стимулювало випереджаюче зростання енергоємності економіки України. Лібералізація (відпуск) зазначених цін з переходом до ринку катастрофічне вдарила по найбільш енергоємних галузях і підприємствах, зумовивши скорочення виробництва, зупинку підприємств, їх фінансове виснаження;

* після розпаду СРСР Україна наодинці залишилася з важкими наслідками Чорнобильської катастрофи, проблемами виснаженого вугільного Донбасу, процесом повернення кримських татар, що відволікало великі суми державних коштів, справляючи значне фіскальне навантаження на економіку ;

* відсутність власної фінансової, грошової і банківської системи, внаслідок чого величезні суми вкладів населення та коштів підприємств (особливо валюти) залишились на момент розпаду СРСР у Москві. Суми цих платежів у доларовому обчисленні в декілька разів перевищували ВВП

України. Вилучені на момент розпаду Союзу РСР грошові вклади населення України, що залишилися в Москві, склали в перерахунку за тодішнім курсом понад 150 млрд. доларів.

Розв'язувати усі ці глобальні проблеми доводилося в умовах несформованості в Україні головних атрибутів державності. Тож цей шлях пролягав через нелегкі пошуки й випробування, помилки і втрати. Найбільш важким виявився перший етап реформ (1991-1994 рр.), відзначений спробами використання різних економічних концепцій, від "шокової терапії" до ринкового соціалізму. Лібералізація економіки (початок приватизації, дерегуляції підприємництва, торгівлі, запровадження ринкового ціноутворення) тощо відбувалися на тлі спаду виробництва, зниження рівня життя, зростання інфляції. Не було забезпечено єдиної стратегії розв'язання завдань в економічній та соціальній сферах. Істотним гальмом виявилися надмірне захоплення зовнішніми ознаками економічних реформ, суттєве переважання політики над економікою. "Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалась впродовж наступних років спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань, зазначив колишній Президент України Л.Д.Кучма, виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами...Думаю, саме у цьому корені глибокої соціальної кризи, яку ми не можемо подолати донині" [253, 13].

Більш послідовне здійснення економічної політики на наступному етапі реформ (1995-1998 рр.) забезпечило становлення основ ринкових механізмів. Вдалося загальмувати спад виробництва, збільшити обсяги іноземного інвестування. Було приборкано гіперінфляцію, введено власну грошову одиницю, землю безоплатно передано тим, хто її обробляє. Дещо

посилилась соціальна спрямованість реформ. Однак, загальна ситуація залишається складною. Протягом років від дня проголошення незалежності, підкреслює О.А.Турецький, “продовжується спад виробництва, падіння національного прибутку, продуктивності суспільної праці. При загальному падінні промислового виробництва найбільш високими темпами продовжує зменшуватись виробництво товарів народного споживання. Вкрай напруженою залишається стан справ щодо забезпечення населення продуктами харчування. Їх виробництво знизилось у всіх регіонах республіки. Продовжується падіння виробництва на підприємствах харчової та зернопереробної промисловості, легкої промисловості й машинобудування, в сільському господарстві. Скорочення виробництва супроводжується подальшим зростанням цін. При цьому продовжує збільшуватись розрив між темпами зростання цін на промислову продукцію і аграрного сектору” [245, 152].

Не зважаючи на певні позитивні тенденції, які дали про себе знати в останній рік, значно зросла вартість й одночасно погіршилась робота практично всіх видів транспорту. Катастрофічно падає купівельна спроможність населення. Продовжується падіння виробництва кінцевої продукції. Гострою залишається проблема інвестицій. Надто високими залишаються борги по заробітній платі. Погіршуються матеріальні умови життя переважної більшості населення. Фактично на межі розвалу балансує агропромисловий комплекс держави. Значну загрозу становить зовнішньоекономічні борги держави та тіньовий бізнес.

Зусилля уряду, спрямовані на стабілізацію економічної ситуації, певні зрушення звичайно забезпечили. Як зазначає А.Гальчинський, “у 1994 – 1999 рр. в економіці відбулися глибокі якісні перетворення. За цей час удалося розв’язати одне з ключових завдань державотворчого процесу – сформувати основні атрибути національної економіки – грошову, фінансову, платіжну,

податкову, митну, банківську та інші системи, що у своїй сукупності визначають економічну інфраструктуру державності” [28, 38]. Серед здобутків зазначеного періоду А.Гальчинський називає далі грошову реформу 1996 року, створення базових засад змішаної багатоукладної економіки, досягнення перелому у реформуванні відносин власності, відчутні кроки на шляху реалізації кінцевої мети земельної реформи – передачі землі тим, хто її обробляє, і формування в перспективі ринку землі, перетворення землі на товар тощо [28, 30-33].

Однак, незважаючи на це, з економічної кризи Україна все ще не виходить, спад виробництва продовжується. ”Окремі позитивні зрушення, - справедливо зазначає О.А.Турецький, - не можуть змінити загальну тенденцію спаду. Процес реформування економіки не супроводжується серйозними якісними змінами на краще” [245, 154]. Подібну ж оцінку ситуації дають і такі відомі вчені України, як Ю.Пахомов, С.Кримський, Ю. Павленко [169].

Ще більш жорстко ситуацію оцінює О.Плотников. За думкою вченого “відверто некваліфіковане економічне оточення Президента вже давно продемонструвало свою нездатність реально впливати на економічну ситуацію в державі. Так, можна наївно створювати зовнішній сприятливий образ України, намагаючись тим самим отримати зовнішнє фінансування, і не звертати увагу на реальну ситуацію в країні. І що можна розказувати про “безперечні конкурентні переваги України” – наявність чорнозему і дуже дешевих кваліфікованих людей. Нарешті, можна запевняти: єдине, що бракує зараз державі - це "новий етап адміністративної реформи”. На жаль, все це сумно і дуже далеко не те, що здатне вивести країну з економічної кризи” [55].

Навіть якщо зважити, що ряд оцінок продиктовані політичними пристрастями в період передвиборчої компанії, не рахуватись з ними

неможливо. Прикро, але факт: за роки від проголошення незалежності й до наших днів (вересень 2001 р.) більшість людей в Україні стали жити гірше. Ситуацію потрібно різко змінювати, зробивши висновки з помилок й використавши власний позитивний досвід, аналоги подолання кризових процесів розвинутими країнами світу, теоретичні доробки вітчизняних і зарубіжних вчених.

Україна мала (і має на сьогоднішній день) декілька державних документів, які пропонують варіанти розв'язання кризової економічної ситуації й стабілізації стану справ в державі загалом. Найбільш ґрунтовним серед них вважалось до недавніх часів підготовлене групою провідних науковців України “Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році”. Цікаві пропозиції вносять також народні депутати, провідні економісти. Однак, єдино-вивіреного й цілеспрямованого стратегічного документу ще не розроблено. Навколо пріоритетів точаться жваві дискусії, розгортаються політичні баталії, що як і завжди, не лише не сприяє справі, але й навпаки – заганяє її в новий кут невизначеності. Понад те, нова влада, що прийшла після виборів Президента України у грудні 2004 року, вважає ці документи поверховими й багато в чому хибними. Натомість вона пропонує свою програму дій, яка з боку опозиційних структур також сприймається неоднозначно.

Уникаючи політичного погляду на проблему, виходячи з наукових доробок останніх років й не претендуючи на завершеність і повноту суджень, обумовлених специфікою нашого дослідження, спробуємо визначити пріоритети, дотримання яких допоможе оволодіти ситуацією, стабілізувати її й розпочати відлік епохи економічного зростання.

По-перше, необхідно зміцнити фінансове становище держави, удосконалити управління державними фінансами, забезпечити стабільність

національної валюти;

По-друге, слід активізувати роботу, пов'язану із структурними зрушеннями в економіці, створенням умов для збільшення інвестицій і обсягів виробництва вітчизняної продукції;

По-третє, необхідно зменшити гостроту платіжної кризи, поліпшити ситуацію з розрахунками, насамперед за спожиті енергоносії. Важливо також вжити заходів до скорочення бартерних операцій;

По-четверте, зменшити заборгованість із заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат, які фінансуються з державного бюджету;

По-п'яте, вжити заходів до зняття обмежень стосовно реалізації продукції українських товаровиробників на зовнішніх ринках, зокрема в Російській Федерації;

По-шосте, створити сприятливі умови для підприємницької діяльності;

По-сьоме, прискорити процес грошової приватизації;

По-восьме, оптимізувати керованість державним сектором економіки.

Подолання кризових явищ та створення умов для забезпечення економічного зростання вимагає, далі, відновлення інвестиційного процесу, створення умов для розвитку підприємництва та дерегуляції економіки; перебудова системи енергозабезпечення економіки; реформування відносин власності; удосконалення податкової системи; забезпечення збалансованості бюджету, вдосконалення бюджетного процесу; проведення адміністративної реформи; розробки й реалізації ефективної конкурентної, антиінфляційної, експортно-імпортної, інноваційної та науково-технічної політики.

Курс на становлення ринкових відносин обрано, очевидно, правильно. Однак його реалізації за рахунок населення не може мати історичного виправдання. Тому означені заходи будуть ефективними лише за умовою глибокої соціальної переорієнтації реформ, їх поглиблення виходячи з

інтересів людини та людських цінностей.

Як зазначає О.А.Турецький, “в практиці реформування України необхідно відмовитись від спрощених поглядів на ринкову модель соціально-економічного розвитку суспільства. В центрі всіх трансформаційних процесів має знаходитись людина, як носій нових економічних та соціальних інтересів і відповідних їм нових потреб. Для цього держава повинна створити відповідні правові й економічні умови, які гарантують і визначають формування й становлення нових соціально-економічних відносин у відповідності з задекларованими цілями. Однак, штучне форсування цього процесу, непродумані кроки, нескінчене насильство над людьми, яке ставить їх в екстремальні умови виживання протягом довгого часу, наносить величезний збиток самій ідеї реформування суспільства на шляху демократизації і процвітання, породжує масовий песимізм й недовіру до всіх структур влади й управління зверху” [245, 170-171].

Не менш важливим напрямом реалізації стратегії сталого людського розвитку є соціальний захист населення, наповнення суспільної життєдіяльності глибоким соціальним (гуманістичним) змістом. На жаль, навіть про більш-менш задовільний соціальний захист людини в сучасній Україні говорити не приходиться: він надто мізерний, щоб бути помітним.

Як відомо, в недалекому минулому практично кожна людина мала хоч і не досить високі, але все ж стабільні й необхідні гарантії:

- * працювати і своєчасно отримувати платню;
- * безкоштовно вчитися й працювати;
- * отримувати стабільну пенсію, яка гарантує спокійну старість;
- * впевненість у майбутньому;
- * мати кошти для харчування і купувати на них продукти (хоч і не в досить збалансованому асортименті);
- * відпочивати у вихідні дні в кіно, на стадіоні, у бібліотеці тощо;

- * брати участь у художній самодіяльності;
- * отримати захист від хулігана на вулиці (Народні дружини) тощо.

І хоч означені гарантії нерідко мали умовний характер, людина почувала себе більш-менш впевнено і навіть комфортно. На сьогоднішній день про подібні гарантії вона може лише мріяти.

Валовий внутрішній продукт України за сім останніх років знизився на дві третини; майже наполовину зменшилось виробництво продуктів харчування, видобуток вугілля, нафти, газу, залізної руди; ледь жевріє машинобудівна галузь; понад 80% населення залишились за межею бідності. Різко зменшилась середня заробітна плата працівників практично всіх сфер суспільного виробництва. Й одночасно посилюється розрив у прибутках громадян, особливо між працівниками бюджетної сфери й зайнятими в сфері бізнесу. Останнє нині набуває загрозового характеру. Як зазначають вчені, ”поглиблення розшарування прибутків населення може швидко досягнути межі, за якою розвиток суспільних процесів втрачає свою керованість” [158, 117].

Прикро, але факт: сьогодні Україна займає одне з провідних місць серед країн з найдешевшою робочою силою.

Балансуючим на межі соціального вибуху є таке явище, як хронічна затримка із виплатою зарплати, пенсії, стипендії студентам. Різко зросло безробіття й неповна зайнятість населення. В 1999 році кількість безробітних в Україні сягнула за 2 млн. чоловік, а рівень безробіття досяг 9 відсотків від кількості економічно активного населення. При цьому, в окремих областях України рівень безробіття перевищував рубіж 10 %. Найвищі показники були у Львівській і Закарпатській областях – відповідно 12 і 12,%. 2005 рік відчутного покращення ситуації не забезпечив.

На сьогоднішній день навантаження на одне вільне робоче місце складало в середньому 20 осіб. Зокрема, серед робітників – 15 осіб, серед

службовців – 29 осіб, серед працівників без спеціальної підготовки – 44 особи. Найскладніша ситуація в цьому вимірі склалась в Тернопільській (43), Житомирській (48), Закарпатській (49), Рівненській (56), Волинській (62), Львівській (66), та Івано-Франківській (118) областях [69].

За матеріалами Державного центру зайнятості Міністерства праці і соціальної політики України на 1 серпня 1999 р. рівень безробіття серед осіб працездатного віку зріс на 0,04%.

Відчутний соціальний дискомфорт створює й таке явище, як вимушена неповна зайнятість. На початок 1999 р. в умовах неповного робочого дня (тижня) працювали 1,2 млн. чол., або 4,6% економічно активного населення. Найбільше зайнятих неповний робочий тиждень спостерігається на підприємствах промисловості, транспорті, будівництві, наукових установах. З'явилося і таке явище, як вимушена відпустка. Частка таких людей збільшується.

Відповідно до заробітної плати почав скорочуватись і рівень споживання продовольчих товарів. Зменшились витрати держави на утримання закладів науки, культури і освіти, на будівництво та соціальну інфраструктуру. Зменшились надходження до пенсійного фонду.

Все це дистанцією Україну від держав, які рухаються в майбутнє у вимірах сталого людського розвитку. За останніми підрахунками, за рівнем і якістю цих показників Україна знаходиться сьогодні на 106 місці. Без різкої переорієнтації в бік людських цінностей започатковані реформи приречені. Соціальні пріоритети, людські цінності - не вигадка чергового мрійника, а жорстка проза життя. Поза нею суспільство не має майбутнього. Повернення до соціальності, гуманізму й людських цінностей є саме тією основою, від якої має розпочати відлік новий етап українського державотворення – етап конструктивної роботи, а не лише декларування “незалежницьких гасел”. Як зазначав екс-президент України Л.Кучма, “соціальна складова не може

розглядатись, як це має місце у багатьох випадках зараз, як щось побічне щодо політики реформ, один із сегментів. Потрібно зрозуміти, що соціальна переорієнтація економічної політики – це не тактичний крок, а визначальна ціль та задум здійснюваних у країні перетворень. Мова йде про безпосереднє втілення в життя завдань, що визначають довгострокову стратегію соціально-економічного розвитку держави, побудову в Україні ефективної соціально-орієнтованої ринкової економіки” [253, 13].

Найголовнішим пріоритетом соціальної політики держави є принципом ідеології сталого людського розвитку – має стати підвищення рівня життя населення. Зрозуміло, що це можливо лише за умовою економічного зростання держави. Взаємозв'язок економічних та соціальних пріоритетів є тією необхідною умовою, поза якою про сталий людський розвиток не може бути й мови. Як зазначає І.Сахань, забезпечення конституційних прав громадян на соціальний захист передбачається здійснити шляхом реалізації протягом 1998-1999 років намічених заходів, зокрема:

- * підвищити мінімальні державні гарантії в сфері оплати праці та пенсійного забезпечення до рівня межі малозабезпеченості;
- * переглянути системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення з метою більш справедливого розподілу доходів і зменшення їх диференціації;
- * розпочати широкомасштабну пенсійну реформу;
- * реформувати систему соціального страхування, розробити і ввести в дію новий механізм страхування на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- * вдосконалити формування системи бюджетних видатків на соціальні потреби на основі введення державних мінімальних соціальних

стандартів [231, 17-18].

Означені заходи охоплюють період до кінці 1999 р. На жаль, багато в чому вони носили декларативний характер й не були реалізовані на практиці. На наш погляд, в ситуації, яка склалась, мова повинна йти не про “заходи”, навіть широкомасштабні, а про створення принципово нової системи соціального захисту населення, такої яка б відповідала демократичному й ринково спрямованому поступу держави. Формування такої системи (як в теоретичному, так і в практичному вимірі) знаходиться ще в початковому стані. Нові політичні сили, що прийшли до влади, мають звернути на ці речі першочергову увагу. На жаль, не зважаючи на певні зрушення, підсумки їх діяльності в 100 днів (див.: „День”, 6 травня 2005 р. „100 днів – 100 думок”) оптимістичного сприйняття реалій все ще не забезпечують.

В органічному взаємозв'язку з економічними і соціальними пріоритетами якості життя знаходиться й такі необхідні складові сталого людського розвитку, як його (життя) демографічні характеристики та стан охорони здоров'я населення.

Останні роки позначені посиленням уваги вищих органів влади до цієї сфери, про що свідчить прийняття понад 121 нормативно-правових актів. Затверджені „Основні напрями соціальної політики” та „Концепція розвитку охорони здоров'я населення України” Опрацьовується Міжгалузева комплексна програма "Здоров'я нації", розроблено Програму розвитку охорони здоров'я до 2010 р. Вжиті заходи разом з деяким збільшенням бюджетних видатків дозволили вперше за роки незалежності досягти сталої тенденції до зменшення смертності немовлят, значно знизити материнську смертність, захворюваність на керовані інфекції та рівень травматизму, охопити щепленнями 95,7% дітей.

Аналіз реалізації відповідних програм аналітиками „Помаранчевої революції” виявив суттєві розбіжності між декларованими і реальними

показниками. За їх висновками, медико-демографічна ситуація в Україні залишається складною. Справедливою була б і більш критична оцінка: в сучасній Україні вона знаходяться в занедбаному стані. В умовах посткризового розвитку посилюються негативні тенденції в динаміці народжуваності й смертності. Розпочинаючи з 1991 р. й до сьогоднішнього дня щорічно кількість померлих перевершує кількість народжених.

Зниження народжуваності позначається на сімейному складі населення. Зростають масштаби бездітності. За даними обстеження “Здоров’я – 1996”, частка жінок, які не мають дітей складає 19,3%. Прикро, але факт: на сьогодні ця частка збільшилась. Зменшується, далі, шлюбність населення, а це в свою чергу приводить до збільшення питомої ваги дітей, народжених поза шлюбом. Більшість з них, не маючи необхідних умов харчування, проживання, навчання та виховання, левову частку часу проводять на вулиці, стихійних ринках, займаються пограбуваннями, бродяжництвом, а згодом поповнюють багато чисельну армію малолітніх злочинців.

Наявний рівень матеріального та соціального забезпечення в Україні навряд чи дасть змогу в найближчий час змінити установку щодо дітонародження. Нація продовжує старіти і навіть вироджуватись.

В останнє десятиліття частка осіб пенсійного віку збільшилась майже на 11%. В містах населення цієї вікової категорії становить 19,9 %. При цьому, рівень постаріння жінок майже в два рази вищий, ніж у чоловіків. В сільській місцевості постаріння проглядається ще більш різко – 29,2 відсотки. Середній вік сільського населення становить 40 років, що майже на три роки перевищує середній вік міського населення.

Скорочення населення з 52,2 до 50,1 млн. чол. є більш ніж промовистим свідченням того, що людські інтереси і цінності відсунуті в нас на периферію суспільного життя й повернення до них є вимогою соціального, всеукраїнського, державного значення.

Як вже відзначалось, в останні роки різко зросла смертність населення, скоротилась тривалість людського життя. Причин цьому надто багато й їх аналіз виходить за межі нашого дослідження. Ми лише вкажемо на деякі з них: падіння життєвого рівня населення, зниження якісних та кількісних показників харчування, недоступність лікарських засобів через їх дорожнечу, загострення екологічної ситуації тощо.

Зростання тривалості життя призупинилось в Україні (до речі, як і в країнах Західної Європи) десь на рубежі 60-тих років ХХ століття. Однак, якщо Захід вжив щодо цього адекватні заходи, то в Україні смертність розпочала нарощуватись як снігова лавина. Економічні й соціальні зміни привели до посилення таких несприятливих факторів, як забруднення довкілля, алкоголізм, паління, дорожньо-транспортні пригоди, нещасні випадки, отруєння і травми. Як засвідчує статистика, кількість померлих з 360 тис. чоловік у 1990 р. збільшилась до 754 тис. чоловік у 1997 р., а стандартизований коефіцієнт смертності підвищився за цей період на 22,1% (в містах – на 23%, в селах – на 20 %) [109, 16].

Серйозну стурбованість суспільства викликає й така явище, як смертність немовлят. Сьогодні в Україні вона набагато нижча, ніж 10-15 років тому, однак за європейськими стандартами вона є занадто високою (14, 0% в Україні проти 6,5% в Західній Європі).

Все ще високою є також смертність дітей та населення працездатного віку. Зросли показники захворюваності людей, особливо в Одеській, Полтавській, Черкаській, Кіровоградській, Київській, Херсонській областях та АР Крим. Одночасно, знизилась можливість системи охорони здоров'я, заклади якої ледь жевріють, переживаючи ті ж фінансові й кадрові негаразди, як і суспільство загалом.

Практично призупинився такий напрямок розвитку медицини, як профілактика захворювань. Руйнується лікувальна спрямованість медицини.

Приватна й платна медицина не компенсує занепаду державних закладів охорони здоров'я, їх послуги надто дорогі, щоб ними могли користуватись широкі верстви населення. Як свідчать дослідження, комерційні медичні послуги доступні лише близько 40% населення, тоді як 60% людей про них може лише мріяти.

Зростання смертності та погіршення стану здоров'я населення не можна виправдати ніякими соціальними перетвореннями. Їх треба розглядати як індикатор того, що ці перетворення потребують суттєвої корекції, якщо й не призупинення взагалі. Суспільство повинне підняти над собою, осмислити пройдений шлях й зробити висновки на майбутнє поки ще є з ким і є для кого його наближувати.

Головним чинником природного скорочення населення є підвищення рівня смертності, основна причина якої - хвороби системи кровообігу (понад 61 померлих). Загальна кількість онкологічних хворих в Україні наближається до 800 тис. осіб. Залишається значною поширеність цукрового діабету (близько 1 млн. зареєстрованих хворих). Викликає занепокоєння стан стоматологічної допомоги та фактична відсутність профілактики у цій галузі. З урахуванням цього має бути розроблена Національна програма профілактики стоматологічних захворювань. Перед Міністерством охорони здоров'я ставиться завдання удосконалити структуру витрат, з яких безпосередньо на лікувально-діагностичний процес нині використовується лише 30%.

Дієвим фактором поліпшення медичного обслуговування мають стати поширення інституту сімейних лікарів, розвиток первинної медико-санітарної допомоги, імунопрофілактики населення. Важливим для України є поліпшення спеціалізованої допомоги та зниження впливу на дітей, підлітків і вагітних жінок наслідків Чорнобильської катастрофи. До невідкладних завдань належить поетапне запровадження системи загальнообов'язкового

державного соціального медичного страхування. 2001 р. оголошено роком охорони здоров'я населення України. Одне з головних завдань цієї акції - формування здорового способу життя людей, посилення відповідальності кожного за стан свого здоров'я та працездатності. У цьому контексті набувають важливого значення нові підходи до фізичної культури і спорту як економічно вигідного та ефективного засобу профілактики захворюваності і зміцнення генофонду нації.

Справою державної ваги розглядається нині проблема соціального захисту та державної підтримки материнства, малозабезпечених сімей з дітьми, багатодітних і неповних сімей, ветеранів та інвалідів, профілактику дитячої бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх, створення умов для інтеграції в суспільство дітей з вадами розвитку, підтримку нових форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ідеологія сталого людського розвитку створює можливість і потребує узгодження демографічних і суто медичних характеристик з іншими факторами суспільної життєдіяльності людини, зокрема, з економічними і соціальними. Понад те, відштовхуючись від позиції здорового глузду, вона навіть забороняє розгортання останніх, якщо вони суперечать показникам якості, стану здоров'я та тривалості життя людини. Підвищення демографічних характеристик та стану здоров'я населення є тією умовою, без дотримання якої суспільний розвиток лишається гуманістичного сенсу.

Як відомо, для подолання демографічної кризи й поліпшення стану здоров'я населення необхідні не лише роки, але й десятиліття. Тому заходи, які підлягають узгодженню, мають носити довготривалий характер. Головним з них є забезпечення одержання населенням реальних доходів на рівні не нижчому за мету забезпечення витрат на відтворення життєдіяльних функцій. Робочої сили, підтримки належного рівня здоров'я, здобуття

певного соціального статусу, створення сім'ї, утримання та виховання дітей.

Першочерговими у цьому зв'язку є наступні заходи:

- * стимулювання реалізації відкладених народжень;
- * планування сім'ї;
- * зниження захворюваності населення.

Поряд з реалізацією економічних та соціальних заходів, які були розглянуті вище, суттєвого вдосконалення потребує українська система охорони здоров'я. У підсумку реформування вона має відповідати таким вимогам: забезпечувати збереження і зміцнення здоров'я населення; гарантувати доступність і якість кваліфікованої медичної допомоги; стримувати вартості зростання медичної допомоги; забезпечити раціональне використання кадрових, фінансових і матеріальних ресурсів. Для цього необхідно, насамперед,

- * запровадити багатоканальне фінансування галузі і удосконалення оплати праці медичних працівників на основі пріоритету обов'язкового соціального медичного страхування;
- * забезпечити пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини й відповідної реконструкції галузі;
- * упорядкувати мережу закладів первинної, вторинної і третинної медико-санітарної допомоги;
- * здійснити заходи по децентралізації і роздержавленню медичних закладів;
- * вдосконалити систему інформаційного забезпечення галузі;
- * підвищити якість підготовки кадрів та управління галузі;
- * поліпшити медичне обслуговування на селі [113].

Не менш важливим фактором поліпшення демографічної ситуації та зміцнення здоров'я нації є забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї. З цією метою необхідно:

- * формування культури планування сім'ї відповідно до сучасного розвитку медицини, потреб гармонійного розвитку особи, родини та суспільства;
- * для малозабезпечених сімей створення умов, які б дозволили вийти із скрутного економічного становища;
- * вдосконалення державної опіки дітей, які залишились без батьківського піклування;
- * профілактика дитячої злочинності;
- * створення необхідних економічних, правових і педагогічних передумов для розвитку різноманітних форм виховання дітей-сиріт;
- * оптимізація системи усиновлення дітей;
- * запровадження системи кредитування житлового будівництва та навчання для молоді;
- * поліпшення умов праці жінок;
- * зміцнення економічної функції сім'ї;
- * створення мережі державних і недержавних служб допомоги сім'ї тощо.

Важливе місце і роль в системі пріоритетів сталого людського розвитку належить екологічному факторові. Його взаємозв'язок з економічними, соціальними й демографічними характеристиками – безсумнівний. На сьогоднішній день цей взаємозв'язок, на жаль, прослідковується більшою мірою в контексті негараздів. Що ж до обґрунтування загальної стратегії їх викорінення, проблема залишається відкритою й потребує невідкладного теоретичного опрацювання.

Екологічна ситуація в Україні сьогодні класифікується не інакше, як кризова. «Історично склалося так, - пише Президент НАН України, академік Б.Є.Патон, - що на території України інтенсивно розвивались виробничі структури на основі технічних та технологічних систем, що практично

вичерпали свої еколого-економічні та соціальні можливості. Це обумовило інтенсивне забруднення навколишнього середовища. Процесами цього забруднення ми не управляємо і не прогнозуємо його можливі негативні екологічні, економічні та соціальні наслідки.

Враховуючи зазначене, вчені України повинні спрямувати свої зусилля на глибокий аналіз причин виникнення кризової еколого-економічної ситуації в країні. Такий аналіз покликаний охопити як теоретичні, так і практичні питання обґрунтування процесів гармонізації інтересів діяльності суспільства з вимогами законів природи на основі забезпечення сталого використання природно-ресурсного потенціалу” [194, 5].

За свідченнями вчених, відчутний спад промислового виробництва, який спостерігався в Україні в останнє десятиріччя, пропорційного зменшення навантаження на природне середовище не викликав. В 1996 році викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря становило 51,1% рівня 1990 року, споживання прісної води - 77,8%. А скиди забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти зросли в 1,3 рази [252, 53].

Постійно погіршується якісний стан земельного фонду. Як відомо, на одного мешканця України припадає 0,81 гектара сільськогосподарських угідь, тоді як у середньому по Європі – 0,44 – 0,25 гектара. При цьому, ефективність використання землі в Україні значно нижча, ніж у Західній Європі. Значна частка ґрунтів зазнає ерозії, перезволоження, солонцюватості та засолення. Вміст гумусу в ґрунтах України за 20 останніх років знизився з 3,5 % до 3,2 %. [252, 53].

Україна належить до країн з надзвичайно інтенсивним утворенням і накопиченням відходів. Технології по їх переробці надто слабкі й неефективні. В державі не налагоджена система захоронення відходів; відсутнє стимулювання підприємств до самостійного розв'язання власних екологічних проблем; на низькому рівні знаходиться моніторинговий

контроль якості стічних вод.

Загрозливого забруднення набула питна вода. За свідченням вчених, понад 17% води для споживання за окремими фізико-хімічними показниками не відповідає діючому стандарту. Очисні споруди та фільтри знаходяться в напівзруйнованому стані. У водойми держави щодобово скидається понад 4, 9 млн. куб. метрів неочищених і недостатньо очищених вод. Довкілля забруднюється сміттям та побутовими відходами. Незадовільним є в цілому радіаційний стан території України. Не ліквідованими є наслідки Чорнобильської катастрофи. Понад те, в масовому масштабі люди ще до сих пір не прониклись розумінням радіаційної загрози, яка нависла над державою й продовжують вести традиційний, історично сформований звичний спосіб життєдіяльності та побуту. Між тим, чорнобильська аварія не пересічне явище, яке може бути зліквідованим в короткий час і силами лише однієї держави. Це – глобальна катастрофа ХХ сторіччя, вона тектонічно струснула глибинні підвалини людства – духовні, соціальні, матеріальні. Ліквідація наслідків аварії потребує глобальної концентрації матеріальних, фінансових, соціальних, а головне – психологічних ресурсів, об'єднаних міжнародних зусиль, виваженої й ефективної екологічної політики [220].

Між тим, державний контроль та управління охороною навколишнього середовища, захист людей від наслідків Чорнобильської катастрофи, екологічна політика держави загалом знаходяться в стані, далекому від завершення. Екологічна культура людини, яка б дозволила їй оптимізувати свої стосунки із довкіллям, захистити довкілля від руйнаційного впливу цивілізації й тим самим продовжити власне життя, ще не сформована у відповідному сьогоденним науковим і практичним уявленням про неї вигляді [91].

Ідеологія сталого людського розвитку вимагає приведення до відповідності екологічних показників з критеріями економічного та

демографічного розвитку України. У цьому зв'язку, першочерговими є такі заходи:

- * структурна перебудова економіки з урахуванням вимог екологічної безпеки;
- * послідовна екологізація всіх ланок суспільного виробництва, орієнтація на якісні соціально-технологічні перетворення сучасного суспільства;
- * перехід до екологічно чистого виробництва;
- * вдосконалення законодавства в сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки населення;
- * створення надійних систем моніторингу навколишнього природного середовища;
- * реабілітація радіаційно забруднених територій;
- * мінімізація джерел викиду шкідливих речовин у атмосферу та природне середовище, підвищення рівня екологічної надійності очисних споруд;
- * оптимізація економії природних ресурсів; впровадження нового економічного механізму охорони та раціонального використання природних ресурсів;
- * підготовка кадрів та підтримка екологозабезпечуючих ініціатив;
- * екологічна освіта та формування екологічної культури населення тощо.

Поряд з економічними, демографічними та екологічними критеріями в системі взаємозв'язку показників сталого людського розвитку важливе місце займають і роль відіграють характеристики стану та якості освітянського й загальнокультурного розвитку людини.

Освіта і наука, релігія і культура, мистецтво і мораль є тією духовною основою, на якій тримається держава й завдяки якій забезпечується прогрес і гуманізація суспільства. Розвиток цієї основи є завданням не менш важливим, ніж забезпечення економічних і соціальних пріоритетів. Не принижуючи значення розвитку кожної із складових означеної основи й маючи на увазі їх взаємообумовлений зв'язок, зупинимось більш детально на розгляді проблеми забезпечення відповідного вимогам сталого людського розвитку вдосконалення системи української освіти, через яку, формуючись як особистість, проходить практично кожна людина й в якій закладаються первинні наукові основи індивідуальності, світогляду, інтересів й духовності людини загалом.

Як відомо, після розпаду СРСР Україні дісталась частка колишньої системи освіти, яка лише в загальних рисах відповідала потребам практики. Загалом же вона була вирвана з колишнього збалансованого контексту, рясніла диспропорціями, ідеологічними вивертами і аж ніяк не задовольняла Україну як незалежну й самостійну державу, яка стверджувалась.

Перед суспільством постало питання реформування освіти, а по суті – створення національної системи освіти. Першою спробою цього стала розроблена в роки президентства Л.Кравчука “Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ століття”. Загальні пріоритети в ній загалом визначались правильно. Однак, реальні механізми їх впровадження в практику передбачались надто не конкретно. Задекларовані підходи, тому, провисли. Реальне реформування галузі розпочалось лише з 1995 року.

Сучасна система освіти в Україні охоплює собою діяльність дитячих дошкільних закладів (18,4 тис.), середніх загальноосвітніх шкіл (близько 21,3 тис.), закладів освіти для дітей, які потребують соціальної допомоги та реабілітації (668), професійно-технічних закладів (991), вищих закладів освіти 1-11 рівня акредитації (665), та вищих навчальних закладів III-IV рівня

акредитації (214). В останні роки набирають силу й все більш приваблюють молодь студентського віку вищі заклади освіти, засновані на недержавній формі власності.

Кількість осіб, включених в систему освіти – тих, хто навчається і навчає, обслуговує і забезпечує, охороняє і т.п. – нараховується біля 15 млн. Якщо ж продовжити підрахунки й зважити, що в середньому українська сім'я складається з 3 – 4 осіб, можна зробити висновок про те, що практично кожна сім'я має дотичність до цієї розгалуженої системи й будь яка інновація в ній торкається інтересів всього суспільства й кожної окремої людини. Визначення головної мети реформи освіти - збереження надбань колишньої системи й одночасно її адаптація до нових умов соціально-економічного й політичного розвитку, входження у європейський і світовий освітянський і загальнокультурний простір є, очевидно, оптимальною стратегічною лінією реформ. Будь яка різка зміна стратегії може викликати певний суспільний опір. Освіта – інерційна система й запроваджувати в ній ті чи інші нововведення, особливо в період соціально-економічних і політичних змін, потрібно обережно, зважено й з якомога більш високим роз'ясненням їх потреби і суті як на урядовому на рівні, так і на рівні масової свідомості.

Аналіз матеріалів Міністерства освіти України дозволяє виокремити певні зрушення, адаптації системи до ринкових і демократичних перетворень, які здійснюються в державі. Розпочата, зокрема, оптимізація мережі закладів освіти; переглядається структура підготовки фахівців з вищою освітою та на рівні ПТУ; розпочався перехід до впровадження ступеневої освіти; затверджено новий базовий план загальноосвітньої школи; набирає обертів система ліцензування, атестації та акредитації закладів освіти; інтенсивно формується нормативно-правове поле системи. Загальним підсумком реформування галузі в 1995-1999 роках стало формування головних рис національної системи освіти. Проблем та суперечностей в ній

також існує надто багато.

Узгодження освітніх пріоритетів з іншими критеріями й показниками сталого людського розвитку вимагає розв'язання цілого ряду першочергових завдань: нарощування показників інтелектуального розвитку нації до рівня їх відповідності розвинутих країн світу; приведення змісту освіти у відповідність з найновішими досягненнями в галузі науки, техніки та педагогічної практики; переорієнтація освіти на підготовку фахівців, здатних жити і працювати в ринково-демократичних умовах; формування фундаментальних цінностей тощо.

Рівень інтелектуального розвитку в нинішній Україні характеризується такими показниками: 192-196 студентів вищих закладів освіти III-IV рівня акредитації на 10 000 населення; 43-45% випускників загальноосвітніх шкіл стають студентами вузів; кількість років навчання в перерахунку на все працездатне населення - 9,5 років; термін навчання в школі – 11-12 років. Незважаючи на досить високий рівень означених показників, вони все ж відстають від відповідних показників Японії, США, Південної Кореї і ряду інших країн світу. Їх нарощення є стратегічним завданням розвитку освіти. Це в свою чергу вимагає збереження існуючої мережі закладів освіти і одночасно її оптимізації у зв'язку з демографічними, економічними та іншими змінами, які здійснюються в державі; розгортання діяльності закладів освіти, заснованих на недержавній формі власності; розширення практики навчання українських студентів у вузах провідних держав світу; інтенсивне наповнення навчально-виховного процесу найновішими науковими надбаннями та культурними здобутками людства.

Проблеми, завдання та засоби модернізації освіти як одного з головних пріоритетів моделі сталого людського розвитку визначені стратегічним документом, затвердженим другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти (жовтень, 2001 р.) – Національною доктриною розвитку освіти в

Україні у XXI столітті.

Згідно з цим документом, та пропозиціями, які висловлювали делегати з'їзду, суттєвих змін потребує, насамперед, система дошкільної підготовки (освіти) та виховання дітей від одного до семи років. Нині лише 35% дітей цього віку охоплені означеною системою. Деяка частка дітей отримують дошкільну освіту в сім'ї, а також через систему репетиторства чи приватних закладів дошкільної підготовки. Однак, надто багато дітей залишаються поза батьківською увагою й за межами цілеспрямованих та організованих форм дошкільного виховання та освіти. Втрачений час надолужувати не просто важко, але не виключено, й неможливо. Тому в цій частині реалізації загальної стратегії національної освіти суспільство повинно визначитись предметно і невідкладно. Нинішня програма “Діти України” означеної предметності й конкретності не має. Надто велика частка дітей все ще обділена увагою батьків, дорослих і державних закладів. Робота по оптимізації цієї уваги лише розпочинається.

На рівні середньої загальноосвітньої школи першочерговими є такі питання, як оновлення змісту освіти; підготовка нового покоління навчальних посібників, підручників та засобів навчання; кадрове та фінансове забезпечення галузі; впровадження новітніх педагогічних технологій.

Парадоксально, але факт: сьогодні в Україні близько 30 тис. дітей шкільного віку не охоплені навчанням та цілеспрямованим державним вихованням. Більшість з них знаходяться на вулиці, перебиваються випадковим заробітком, ведуть бродяжний спосіб життя. Звідси – злочинність і наркоманія, дитяча проституція і порушення психологічної структури особистості, розповсюдженість яких у суспільстві набули масового характеру.

Вдосконалення освіти в контексті сталого людського розвитку означає ні що інше, як повернення обличчям до людини як в плані її залучення до освіти, так і в плані наповненості системи людськими цінностями та гуманістичними пріоритетами. Загальноосвітня школа є тим основним фундаментом, від якого відштовхується особистість в своєму інтелектуальному, світоглядному, загальнокультурному і духовному зростанні. Вдосконалення роботи загальноосвітньої школи є основою основ формування національної системи освіти.

Не менш важливим завданням є також вдосконалення системи професійно-технічного навчання та виховання молоді. Колишня система підготовки робітничих кадрів, яка відповідала тогочасним суспільним потребам, нині потребує серйозної реорганізації у відповідності з ринковими орієнтаціями. На часі створення умов для отримання учнями двох і більше спеціальностей, загальної середньої освіти, виховання здатності до перенавчання, підвищення кваліфікації. Випускник українського ПТУ не повинен поступатись кваліфікацією робітникові європейського рівня й уміти працювати з використанням новітнього обладнання, технологій, інформації, загальнокультурних надбань. Здійснити це надзвичайно важко. У більшості ПТУ все ще господарює рутинна. Біля 45-50% обладнання, техніки, засобів навчання якщо й не до кінця зношені, то у всякому разі знаходяться на рівні техніко-технологічних і наукових досягнень не більше, ніж середини ХХ століття. З багатьох спеціальностей відсутня навчальна література. Потребує оновлення педагогічний склад більшості професійно-технічних закладів держави.

Завершальною ланкою в системі освіти є вища та післядипломна підготовка фахівців. Не відкидаючи минулі успіхи радянської вищої школи, потрібно зазначити, те що спадкоємно дісталось від неї українській освіті, підготувати випускника до роботи в ринкових і

демократичних умовах, що складуються, повною мірою не дозволяє. Вища освіта потребує реформування. А це в першу чергу означає – оновлення змісту вищої освіти, включення до нього ринково й демократично спрямованих предметів, зміни форм організації навчання, кадрового оновлення вищої школи.

Вища освіта повинна корелюватись з економічними і іншими показниками ідеології сталого людського розвитку. Поки що про кореляцію говорити можна лише умовно. Ряд спеціальностей, за якими ведеться підготовка фахівців, сьогоденному й майбутньому виробництву просто непотрібна. За деякими актуальними напрямками вона ведеться на рівні застарілих підходів та технологій, які вичерпали свій культуротворчий та екологозберігаючий потенціал. Ряд нових напрямів ще лише впроваджується. Вища школа України знаходиться на порозі радикальних змін й переорієнтація її в контексті вимог сталого людського розвитку лише розпочинається.

Реформи в галузі освіти не можуть бути забезпечені поза розвитком науки і культури, мистецтва і моралі, релігії й повсякденної духовності людини, сім'ї, суспільства. Кожній з названих інституцій притаманна своя система суперечностей, на розв'язанні яких мають бути зосереджені конструктивні сили суспільства. На жаль, суспільно-економічні негаразди стримують цей процес. Суперечності не лише залишаються, але й загострюються. Реалізація взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку розгортається надто повільно, з частими відступами від здавалося б вже здобутих вершин, утворенням нових негараздів й поглиблення апатії людей щодо обраного курсу.

Висновки до третього розділу

Таким чином, дослідивши основні напрямки реалізації ідеології людського розвитку в Україні в період утвердження державності автор дійшов наступних висновків.

По-перше, Україна належить до суспільств перехідного типу. Це означає, що розвиток в ній відбувається одночасно з пошуком оптимальної моделі суспільно-економічного і політичного розвитку, відповідного зразка, на який можна було б зорієнтуватись, відпрацюванням пріоритетів і механізмів їх забезпечення, переосмисленням можливостей та спадщини, яка дісталась від старого суспільства.

По-друге, загальний вектор розвитку України визначається переходом від тоталітарного суспільства до демократичного, від державницько-планової економіки до ринкової, від моноідеологічних пріоритетів до плюралістичних, загальнолюдських.

По-третє, особливості цього переходу обумовлені, по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склались в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних вимірів якості життя, обумовлених насамперед різким розривом колишніх збалансованих зв'язків; по-третє, проблемами пошуку пріоритетів і партнерів; по-четверте, глибокою інертністю свідомості маси населення, яке звикло керуватись іншими цінностями.

По-четверте, незважаючи на складність ситуації, потреба в сталому людському розвитку України вже стала усвідомленою як на рівні владних структур, так і на рівні основної маси інтелектуальної еліти суспільства. Відпрацьовані основні напрями реалізації показників сталого людського розвитку, забезпечення їх взаємозв'язку і взаємо відповідності:

■ економічна ситуація останнього десятиріччя в Україні позначена глибокими кризовими процесами. Разом з тим, загальний вектор стабілізації можна вважати знайденим - поглиблення й прискорення ринкових

перетворень шляхом стабілізації виробництва, фінансового ринку, збільшення доходної частини бюджету, упорядкування системи оподаткування, управління державним майном, скорочення видатків на утримання апарату державного управління, створення умов для зростаючого розвитку сільського господарства. Сьогодні країна стала на шлях після-кризового розвитку. Для утвердження сталого людського розвитку необхідно здійснити комплекс перетворень, забезпечити загальну збалансованість системи, впровадити низку інновацій. Першим серед пріоритетів сталого людського розвитку є стабілізація виробничої сфери, яка забезпечує підґрунтя зайнятості людей та їх соціальний захист;

■загрозливою є в Україні демографічна ситуація. Поглибились негативні тенденції, які були притаманні відтворенню населення України протягом тривалого часу. Аналізуються міграційні процеси. Всі ці показники потрібно враховувати й контролювати у відповідності із загальною стратегією розвитку України.

Для подолання демографічної кризи потрібні заходи, які носять довготривалий характер. Головним з них є забезпечення одержання населенням реальних доходів на рівні не нижчому за рівень забезпечення витрат на відтворення життєдіяльних функцій, робочої сили, підтримки належного рівня здоров'я, здобуття певного соціального статусу, створення сім'ї, утримання і виховання дітей. Серед першочергових заходів слід виділяти а) стимулювання реалізації відкладених народжень; б) планування сім'ї; в) зниження захворюваності населення;

■екологічна ситуація в Україні потребує впровадження нової екологічної політики. Підходи, що практикуються нині, на її поліпшення радикально не впливають. Потрібно сформулювати нове економічне мислення і культуру, змінити підходи до планування виробничих процесів, використання матеріальних і людських ресурсів;

■вжиття невідкладних стабілізаційних заходів потребують харчування та охорона здоров'я населення. На сьогоднішній день нагальною є потреба реформування управління системою охорони здоров'я, приведення її у відповідність з вимогами ринкової економіки. Необхідно виправити показники здоров'я, призупинити зuboжіння населення, зняти обмеження доступності медичних послуг як у містах, так і в сільській місцевості. Потребує суттєвого поліпшення структура харчування населення;

■освіта, наука і культура є тією духовною основою, на якій тримається цивілізована держава, та завдяки якій забезпечуються прогрес і гуманізація суспільства. Освіта України сьогодні реформується. Це відбувається шляхом оптимізації мережі закладів освіти, напрямів підготовки фахівців, змісту освіти, впровадження нових педагогічних технологій. У стані реформування також знаходяться наука і культура. Демократизації потребують розвиток масової інформації, політичних та громадянських процесів.

По-п'яте, взаємовідповідність основних пріоритетів сталого людського розвитку не може бути забезпеченою без глибокого усвідомлення сутності соціального процесу як глибоко людського, демократичного і гуманістичного. Формування нового мислення у цьому вимірі є соціальним завданням української дійсності. Його виконання забезпечується впровадженням різноманітних форм демократичної (громадянської) освіти та виховання.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, узагальнення досвіду практичних перетворень в Україні в останнє десятиріччя автором доведено, що загальною ідеологією соціально-економічних і політичних трансформацій в Україні має стати ідеологія сталого людського розвитку. Це поняття фіксує якості життєдіяльності суспільства і людини, інтегрує його головні показники, засвідчує рівень ефективності реалізації соціальної політики держави в широкому розумінні й дозволяє здійснити порівняння якості життєвих процесів у різних країнах незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується. Характеристика „сталого” людського розвитку означає стабільність реалізації відповідних критеріїв і показників, послідовність їх якісної реалізації.

Сучасна ідеологія “сталого людського розвитку” розглядається як продовження, поглиблення й розгортання меж застосування теорії людських відносин до кордонів суспільства в цілому. Вона спрямована на збалансування всіх показників життя - виробничих, соціальних, політичних, духовних, культурних, моральних. Людина в цій теорії представлена як цілісна істота; суспільство як система відносин, кожен вид з яких має гармонійно доповнювати одне одного. Лише в такому суспільстві людина отримує можливості для повноти самореалізації й відчуває себе причетною до процесів, що розгортаються.

Принциповим у цьому зв'язку є поняття „сталості” людського розвитку. В нашому розумінні воно співзвучне з російським поняттям „устойчивости” й означає не „завершеність” (конечність) розвитку чи зростання відповідних показників, а їх незворотній характер, розгортання суспільного розвитку через нарощування цих показників.

До цих показників відносяться: економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення (демографічний фактор), харчування та охорона здоров'я, охорона довкілля (екологія), освіта, наука і культура. Збалансованість показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави.

В такому розумінні поняття “сталого людського розвитку” дозволяє: 1) охопити суспільство як цілісну систему з точки зору якісних показників його розвитку; 2) більш рельєфно проаналізувати пріоритети; 3) здійснити порівняльний аналіз якості розвитку тих чи інших держав, соціального захисту людини, що реалізується в різних соціальних системах; 4) воно дає можливість скорегувати процес суспільного розвитку в бік реалізації людських пріоритетів і гуманістичних цінностей.

Головними пріоритетами ідеології сталого людського розвитку є: збалансованість економічного життя суспільства з політичними і соціокультурними процесами; зайнятість населення та соціальний захист; екологічна ситуація; демографічна характеристика суспільного розвитку; харчування та охорона здоров'я населення; охорона довкілля; освіта та інформаційні процеси; організація влади та управління.

У дисертації доведено, що реалізація ідеології сталого людського розвитку в суспільствах перехідного типу має особливості, обумовлені, по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склались в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних вимірів якості життя, обумовлених розривом минулих збалансованих зв'язків; по-третє, проблемами самостійності й пошуками нових пріоритетів; нарешті, глибокою інертністю свідомості значної маси населення, яке звикло керуватись іншими цінностями. У дисертації аналізуються ці особливості стосовно української дійсності, обґрунтовуються конкретні пропозиції щодо оволодіння ситуацією.

Автором обґрунтовується головна умова реалізації ідеології сталого людського розвитку, у якості якої постає збалансована соціально-економічна політика держави. У дисертації аналізуються структура та принципи реалізації державної соціальної політики, досвід розвинених демократичних держав, шляхи та напрями здійснення соціального захисту населення в Україні, які передбачають зокрема: а) формування правової культури населення; б) здійснення економічних перетворень; в) розробку і впровадження програми конкретних заходів соціального захисту населення.

Підкреслюється важливість усвідомлення цінності пріоритетів ідеології сталого людського розвитку суспільством загалом і окремою особистістю, зокрема. Економічне просвітництво розглядається як соціальне завдання України перехідного періоду. Неувага до людських цінностей завжди обертається великим соціальним злом. Їх пріоритетність тому має стати масовим явищем, елементом суспільної та індивідуальної свідомості кожної людини. Це має здійснюватись через різноманітні форми освіти, культури і виховання, зокрема, нарощування показників інтелектуального розвитку нації до рівня їх відповідності розвиненим країнам світу; приведення змісту освіти у відповідність з найновішими досягненнями в галузі науки, техніки та педагогічної практики; переорієнтація освіти на підготовку фахівців, здатних жити і працювати в ринково-демократичних умовах; формування фундаментальних цінностей тощо.

Сучасне індустріальне виробництво відзначається високою вимогливістю автоматизованого та комп'ютеризованого виробництва до інтелектуальних, загальнокультурних та моральних якостей особистості. Нові технології вимагають від працівника постійного вдосконалення його вміння та навичок, а також високо свідомого ставлення до виробництва, творчості. А тому організація виробництва повинна враховувати не лише зарплатню, а й умови його праці, соціальну інфраструктуру, загальноосвітню підготовку, культурний його рівень, особливості відпочинку та реалізації

вільного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєв Ю. Україна: освіта і держава (1987-1997). – К.: Експрес-об'ява, 1998. — 109 с.
2. Андрійчук В.Г. Націлена на подолання структурної кризи. Стратегічні засади формування ефективної зовнішньоекономічної політики України // Політика і час. – 1999. - № 1. – С. 21–28.
3. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. - 2-е вид., випр., доп. - К.: Генеза, 1996. - 368 с.
4. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.II Зарубежная политическая мысль XX в. – М.: Мысль, 1997. – 800 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 560с.
6. Бабкин В.Д., Селиванов В.Н. Наарод и власть: Опыт системного исслед. воззрений М.Е.Салтыкова-Щедрина / Акад. прав. наук Украины. Ин-т част. права и предпринимательства. - К.: Манускрипт, 1996. - 447 с.
7. Базюк Б. Чому держава збідніла // Віче. – 1999. – №5. – С. 127–132
8. Батюк В. У повний голос // Політика і час. – 1995. – № 3. – 90с.
9. Бех В.П. Социальный организм. – Запорожье: Просвіта, 1988. – 250с.
10. Бікваєв Р., Шеленков Г. Українське посольство на берегах Нілу // Час-Тіме. – 1996.- 12 квітня.
11. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. - К.: Асоціація молодих укр. політологів і політиків, 1997. - 200 с.
12. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. - К.: Україна, 1993. - 108 с.
13. Біляцький С. Момент істини в проекції на перспективу // Політика і час. – 1999. – № 2. – С. 20–31.

14. Боденчук В. Будемо в Європі, якщо вирвемось з азіатських обіймів // Молодь України. – 1995. – 6 червня.
15. Бойко Н.М., Цубов Л.В. Україна – одна із фундаторів ООН // Друга світова війна і Україна: Політичний аспект. – Львів, 1995. – 238с.
16. Булгаков С.Н. К.Маркс как религиозный тип. // Соч.: В 2 т. – М., 1993. – Т. 2. – 590с.
17. Бураківський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 76–86.
18. Бульба–Боровиць Т. Армія без держави. – Львів, 1993. – 74с.
19. Бурдые П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 160с.
20. Васильев Л.С. Что такое “азиатский способ производства”? // Народы Азии и Африки. – 1988. - № 3. – С.15-21.
21. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 700с.
22. Вильховченко Э.Д. Критика современной буржуазной теории “человеческих отношений в промышленности”. - М.: Знание, 1971. – 402с.
23. Выдрин Д. Украина–Российские отношения: Альянс? Конфронтация? Столкновение? – К.: Основи, 1995. – 400с.
24. Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: досвід України. – К.: Основи, 1995. – 508с.
25. Гарань О. Націонал–комунізм та українська революція // Сучасність. – 1991. – № 7. – С. 9-17.
26. Гаврилишин Б.Д. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. – К.: Знання, 1990. – 280с.
27. Гайдуков Л., Чекаленко Л. СНД в економічному і політичному просторі України // Віче. – 1998. – № 3. – С. 21-38.
28. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. – К.: Основи, 1999. – 300с.

29. Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. – Свердловськ: Издательство Свердловского университета, 1970. – 128 с.
30. Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу (Переклад з франц.). – К.: Основи, 1995. – 290с.
31. Главати О., Бурлака Г. Состояние и перспективы нефтеперерабатывающей промышленности Украины // Віче. – 1998. – № 3. – С.38-46.
32. Глобальні трансформації і стратегічний розвиток. // НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 1998. – 384с.
33. Голобуцький О. Витоки українського націоналізму – преамбула державності // Розбудова держави. – 1991. – № 4. – С. 16-29.
34. Головка М.Л., Пастухов В.П. Зайнятість населення України: Соціально–економічні, правові та історичні аспекти. – К: Основи., 1998. – 180с.
35. Голубничий В. Україна в Об'єднаних Націях. – Мюнхен, 1953. – 170с.
36. Горський В. Україна в історико–філософському вимірі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 2. – С.23-39.
37. Гошуляк А.Л. До питання про державотворчу роль ідеї соборності України // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія і перспектива. – К., 1995. – 528с.
38. Грабовський С. Українська мрія і соціокультурні парадигми ХІХ століття // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994. – 248с.
39. Грачев А., Ломейко В. Встреча цивилизаций: конфликт или диалог . – Париж, 1995. – 300с.
40. Гриник–Сутанівська В. Мудрий, прямуючи на Захід, думає про Схід // Час-Тіме. – 1996. – 12 квітня.

41. Гриньов В.Б. Нова Україна: якою я її бачу. – К.: Абрис,, 1995. – 70с.
42. Гуманитаризация образования и воспитания. – Караганда, 1992. – 198с.
43. Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М.: Наука, 1993 . – 378с.
44. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Глаголь, 1991. – 288с.
45. Дашкевич Я. Україна вчора і сьогодні. Нариси, виступи, есе. – К.: Знання, 1993. – 490с.
46. Демократія в Україні: минуле і майбутнє. – К.: Український письменник, 1993. – 370с.
47. Дергачев А., Макеев С. Три года украинской независимости: тенденции общественного развития // Політична думка. – 1994. - № 4. – С. 22 -31.
48. Дзюба В., Степанов А. Восхождение к гуманизму. – К.: Либідь, 1997. – 279с.
49. Дзюба І. Україна і світ // Вісник міжнародної асоціації українців. – 1991. – №1.
50. Дзюба І. Український шлях державотворення // Віче. – 1992. – №7. – С. 45-67.
51. Дмитрів І. Посттоталітарний характер політичної системи України // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 27-34.
52. Донцов Д. Від містики до політики. – Торонто, 1957. – 300с.
53. Донцов Д. Де шукати наших традицій. – Львів, 1937. – 278с.
54. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Основи, 1991. – 324с.
55. До парламентів і народів світу. Звернення Верховної Ради України // Голос України. – 1991. – 7 грудня.

56. Дробницкий О.Г. Социальные и идеологические основы доктрины “человеческих отношений” // Вопросы философии. – 1960. - № 2. – С.34-51.

57. Дюррозель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 до наших днів. Переклад з французької. – К.: Знання, 1995. – 200с.

58. Іванченко І. Державотворча воля українського народу // Абетка етнополітолога. – Т. 1. – К.: Основи, 1996. – 432с.

59. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. – К.: Основи, 1992. – 780с.

60. Ілюшина Л.І., Кормич А.І. Національна ідея в політичній думці України ХІХ століття // Політологічний вісник / Політологічний центр при Київському національному університеті ім. Т.Шевченка. - Збірник наук. праць. - К., 2000. №3. – С. 1214-145.

61. Інтеграція України у світове співтовариство. Матеріали науково–практичної конференції. – К., 1999. – 255с.

62. Історія міжнародних відносин України (1917–1992). – Львів, 1992. – 500с.

63. Єльцов О. Підбір кадрів для МЗС стає дедалі складнішим: бажаючих стати дипломатами багато. Але не завжди серед них ті, на кого чекає зовнішньополітичне відомство // День. – 1997. – 17 січня.

64. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Видавництво НТШ, 1993. – 780с.

65. Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації /Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М.; НАН України, Ін-т соціології НАН України. - К.: Логос, 1999. - 264 с.

66. Журавский В. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. - К.: Знання, 1995. - 128 с.

67. Забарко Б. Міст між Заходом і Сходом. Рада Європи: історія і перспектива // Політика і час. – 1994. – № 7. – С. 34-51.

68. Забарко Б. Україна та людський вимір європейського процесу (на шляху до включення в європейські структури) // Політологічні читання. – 1993. – № 4. – С. 14-28.

69. Зеркало недели. – 1999. - 31 июля.

70. Здіорук С.І., Яремчук В.Д. Духовно–гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України. – К.: Знання, 1995. – 120с.

71. Здоров'я населення України та діяльність лікувально-профілактичних закладів системи охорони здоров'я (Щорічна доповідь. 1997 рік). - К.: МОЗ України, Український інститут громадського здоров'я, 1998. – 255 с.

72. Карташов Д. Інвестиції: проблеми та перспективи // Час-Тіме. – 1996. – 8 березня.

73. Кириченко В. Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. – 1992. – № 6. – С. 33-51.

74. Кириченко Н., Пиляев И. Содружество Украины, России и Беларуси юридически никто не отменял // Голос Украины. – 1999. - 30 марта.

75. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1989. - 848 с.

76. Конищева Н.И. и др. Ресурсосбережение: эколого-экономические аспекты. - К.: Знання, 1992. – 181с.

77. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 423 с.

78. Кремень В.Г. та ін. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Моногр. /В.Г.Кремень, Д.М.Безлюда, В.Д.Бондаренко, О.Л.Валевський, М.Ф.Головатий, М.Д.Міщенко, М.Л.Рубанець, С.Г.Рябов, П.К.Ситник, О.О.Яременко. - К., 1996. - 108 с.

79. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу: критика історичного досвіду. - Л.: Арс-Україна, 1996. - 793 с.

80. Кремень В., Ткаченко В. Україна в контексті глобалізму. – К., 1998 . – 250с.
81. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації: Навч. посібник для студентів вузів. - К.: [Вид. центр Друк], 1998. - 446 с.
82. Коваль Р. Станемо такими, як хочемо // Універсум. – 1996. – № 7–8. – С.21-34.
83. Ковальчук В. Спільна тривога. Спільна турбота // Політика і час. 1996. – № 3. – С. 41-59.
84. Ковтун В.В. Промисловий комплекс України. – К.: Основи, 1998. – 200с.
85. Козлов В.И. Динамика численности народов. – М.: Наука, 1969. - 273 с.
86. Колосов И.А. Иностранные инвестиции в экономику Украины: польза или опасность // Экономика Украины / М-во финансов Украины, НАН Украины. - Политико-экономический журнал. - К., – 1997. – № 8. – С. 34-51.
87. Кондратюк І.К. Основні напрями зовнішньої політики незалежної української держави // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 23. – С. 34-46.
88. Концепция (Основы государственной политики) национальной безопасности Украины // Зеркало недели. – 1997. – 18 января.
89. Концепція реформування політичної системи України. Проект. – К., 2001. – 100с.
90. Концепция экономической стабильности и роста Украины // Экономика Украины / М-во финансов Украины, НАН Украины. - Политико-экономический журнал. - К., – 1997. – № 2. – С. 31-47.
91. Крисаченко В.С. Екологічна культура. Теорія і практика: Навч. посібник. - К.: Заповіт, 1996. - 352 с.

92. Крок у Раду Європи // Урядовий кур'єр. – 1992. – 16 жовтня.
93. Крюков А. В тупике могут оказаться украино-румынские отношения // Зеркало недели. – 1995. – 4 ноября.
94. Крючков В. Посол беды // Советская Россия. – 1993. – 13 февраля.
95. Круглашов А. Інтеграційні орієнтири України: декларація та реалії // Віче. – 1998. – № 9. – С. 45-63.
96. Ксьондз С.В. Сучасні тенденції розвитку малого і середнього підприємництва у світі та на Україні / Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича; [Наук. ред. І.М.Школа]. - Чернівці: Рута, 1998. - 99, [1] с.: табл.
97. Кудін В.О. Якою бути нашій Україні? – К.: Основи, 1994. – 300с.
98. Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. – К.: Основи, 1990. – 250с.
99. Кузнецов Н.В. Регулирование внешнеэкономической деятельности на Украине: практическое пособие. – К.: Сплاین, 1998. – 400с.
100. Кузнецова Л. Лише "мертві гроші" можуть оживити ринок праці в Україні // Політика і час. – 1999. – № 4. – С. 18–24.
101. Кузьо Тарас. Європа чи Євразія: Стратегія для України // Універсум. – 1996. – Травень–червень.
102. Кулицький С. Гривня під тиском бартеру // Віче. – 1999. – № 5. – С. 114–126.
103. Культура України. – Харків: Фоліо, 1993. – 795с.
104. Культура Мира и Демократии / Майор Ф., Адамс Д., Симонидес Я. и др. – М.:Знание, 1997. – 689с.
105. Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. – 1999. – № 3. – С. 40–56.
106. Кульчицький С. Україна як об'єкт комуністичного експерименту // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 7-15.

107. Курас І.Ф., Буравченкова С.Б. Державотворчі інтереси в Україні // Українська державність, минуле і сучасність. – К.: Основи, 1993. – 190с.
108. Куру Хейну Д. Капитал, распределение, эффективный спрос. – М.: Знание, 1998. – 480с.
109. Лабскер Л.Г., Бабенко Л.О. Теория массового обслуживания в экономической сфере. – М.: Знание, 1998. – 439с.
110. Лавренюк С. Отказаться от гарантий – это отказаться от кредитов // Голос Украины. – 1999. – 17 июня.
111. Ларина Р.Р. Таможенный маркетинг (Организационно–экономические аспекты). – Донецк, 1998. – 280с.
112. Ларцев В. Украинский путь: соединить азиатское прошлое с евразийским настоящим во имя европейского будущего // Зеркало недели. – 1999. – 21 августа.
113. Левандовский В. Украина в геополитических концепциях первой трети XX века // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 34-41.
114. Лісниченко С. Інвестор віч–на–віч з комерційним банком // Віче. – 1998. – № 10. – С. 23-31.
115. Лісовий В.С. Культура – ідеологія - політика. – К.: Вид-во ім.О. Теліги, 1997. – 352 с.
116. Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953. – 300с.
117. Лисий І. Закордон нам допоможе // Український шлях. – 1996. – 15 березня.
118. Литвин В. Зовнішня політика України: Від адаптації до активних дій // Віче. – 1993. – № 3. – С. 35-54.
119. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 420с.
120. Литвин В. Украина: политика, политики и власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К.: Альтернатива, 1997. – 310с.

121. Лобанов Л.С., Редькин А.С. Экономика. Реформы?! – Одесса, 1998 . – 278с.
122. Лукін В. Україна–Росія–НАТО – хто перший встигне на потяг? // Українське слово. – 1996. – 26 грудня.
123. Лукінов І. Наслідки і перспективи ринкових перетворень в економіці України // Економіка України / М-во финансов Украины, НАН Украины. - Политико-экономический журнал. - К., 1996. – № 5. – С. 28-39.
124. Лук'яненко Л.Г. Не дам загинуть Україні! - К.: Вид.-культурол. центр "Софія", 1994. - 512 с.
125. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури. – К.: Основи, 2000. – 300с.
126. Мадіссон В., Шахов В. Глобальні проблеми та національний інтерес у зовнішній політиці // Політологічні читання. – 1993. – № 4. – С. 54-69.
127. Макарчук С.А. Об'єктивні фактори ідеї національної свободи і соборності в історії українського народу // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – 31с.
128. Макієвич М. Міжнародно-правові аспекти співпраці України з Європейським Співтовариством // Державність. – 1995. – № 2. – С. 18-25.
129. Малик Я., Панюк А. Становлення незалежної держави в Україні. Текст лекцій. – Львів, 1994. – 280с.
130. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К.: Основи, 1998. – 300с.
131. Маркс К., Енгельс Ф. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.42.
132. Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е

вид. – Т. 2. – 498с.

133. Маркузе Герберт. Одномерный человек... - М.: Знание, 1994. – 300с.

134. Марченко С. Перспективи загальноєвропейської безпеки // Українське слово. – 1996. – 18 липня.

135. Марчук Є. Трикутник: Україна–Росія–НАТО і європейська безпека // Україна. Європа. Світ. – 1996. – 6 листопада.

136. Медведчук В. Украина и Россия: "делимитация" отношений // Голос Украины. – 1999. – 25 февраля.

137. Мельник А.Ф. Державне регулювання економіки перехідного періоду: світовий досвід і проблеми України. – Тернопіль, 1995. – 311с.

138. Мигович І.І. Соціальна робота. – Ужгород: Уду, 1995. – 374с.

139. Мироненко О.М. та ін. Українське державотворення. Невитребований потенціал. Словник–довідник. – К.: Знання, 1997. – 480с.

140. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К.: НАН Украины. Ин-т социологии и др., 2001. – 439 с.

141. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К.: Основи, 1996. – 500с.

142. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Блиск та убогство куртизанів. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 288 с.

143. Малецький М. Пріоритети. Статті. – К.: Основи, 1996. – 355с.

144. Мотиль О. Структурні обмеження і вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україна // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 5-18.

145. Нагайчук В. Світ вітає і визнає Україну // Голос України. – 1991. – 28 грудня.

146. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К.: Україна, 1993. – 290с.

147. Нагорна А.М. Життя і здоров'я. - Донецьк, 2001. – 411с.
148. Нагорна А.М., Грузева Т.С. Здоров'я молоді: проблеми та перспективи. – К.: Знання, 1998. – 322с.
149. Наумкина С., Пилипенко В., Привалов Ю. Социально–политическая эффективность управленческой деятельности (теоретико–методологический анализ). – К.: Основи, 1999. – 299с
150. Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). – М.: «РАУ Корпорация», 1994. – 115 с.
151. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Редкол.: І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К., 1994. – 460 с.
152. Национальные интересы Украины и России: совпадение и расхождение. Материалы межгосударственной научной конференции. – К., 1998. – 488с.
153. Нова архітектура безпеки в Європі неможлива без України: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на Асамблеї ЗСЄ 4 червня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – 8 червня.
154. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия. – К.: Основи, 1993. – 400с.
155. Об'єднані нації – об'єднаний світ: виступ Президента України Леоніда Кучми на спеціальному урочистому засіданні Генеральної Асамблеї ООН з нагоди 50-ї річниці Об'єднаних націй // Урядовий кур'єр. – 1995. – 24 жовтня.
156. Озадовська А. Превентивна дипломатія в сучасному світі // Політика і час. – 1995. – № 3. – С.48-64.
157. Олійник О. Дах для дипломатів // Урядовий кур'єр. – 1995. – 20 липня.

158. Омелянович Л.А., Сорока И.В.. Макроэкономика Украины. Часть 1. - Донецк, 1998. – 117с.
159. Опришко В.Ф. Міжнародне економічне право. - 2-е вид, доп. і перероб. - К.: КНЕУ, 2003. - 311 с.
160. Освіта України у перехідний період: Дискус. доп., підгот. для семінару Стратегії розвитку освіти в Україні у рамках проекту Суспільство і держава: діалог для розвитку освіти / Міжнар. фонд. Відродження ; [Редкол.: А.Олексієнко (голова) та ін.]. - К., 1997. - 84с.: іл.
161. Основи економічної теорії. У 2-х кн. Кн. 1: Суспільне виробництво . Ринкова економіка. Підручник. /Ю.В.Ніколаєнко, А.В.Демківський, В.А. Свтушевський та ін.; За ред. Ю.В.Ніколенка. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Либідь, 1998. – 221с.
162. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: [Навч. посібник для студентів гуманіт. фак. вузів] / [Ред. С .Кримський]. - К.: Либідь, 1996. – 357 с.
163. Паламарчук В.М. Соціальна стратегія в Україні у період здійснення економічних реформ. – К.: Либідь, 1993. – 32с.
164. Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – 239с.
165. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів. – 1995. – 300с.
166. Парахонський Б. Національні інтереси України та система їх пріоритетів // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 32-44.
167. Парахонський Б.О., Загороднюк В.П. Гуманітаризація науки – стратегія інтелектуального розвитку України. – К.: Основи, 1996. – 278с.
168. Пасхавер А. Перспективы частного предпринимательства в Украине : бюрократия против капитала // Зеркало недели. – 1999. – 26 июня.

169. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.. Пути и перепутья современной цивилизации. - К.: Знання, 1998. – 245с.

170. Пахомов Ю.М. Україна і Росія: порівняння соціогенезу // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 34-49.

171. Перспективи економічного розвитку України: проблеми, пошук, відродження. – К.: Знання, 1998. – 321с.

172. Пестрецова О.І. Організація та функціонування спільних підприємств України. – К.: Основи, 1998. – 244с.

173. Пинзеник В.М. Коні не винні, або реформи чи їх імітація. – К.: Академія, 1998. – 278с.

174. Перехідна українська економіка: стан і перспективи.-К.: Академія, 1996.-216с.

175. Пилипенко В.Е., Поддубный В.А., Черненко И.В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). – К.: Основи, 1993. – 145с.

176. План дій: Спільний проект ЄС–України–США щодо соціальних проблем, пов'язаних з Чорнобильською АЕС та Славутичем. – Славутич, 1997. - 90с.

177. Плотников А. Экономика Украины: затянувшееся перепутье // Віче. – 1998. – № 1. – С. 76-84.

178. Политическая культура населения Украины: Результаты социол. исследований / [Головаха Е.И., Панина Н.В., Пахомов Ю.Н. и др.]; Ан Украины. Ин-т социологии; [Отв. ред.: Пахомов Ю.Н., Головаха Е.И.]. - К.: Наук. думка, 1993. - 133 с.

179. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України та ін.; [Відп. ред. І.М.Варзар]. - К.: Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 1996. - 233 с.

180. Политический энциклопедический словарь. - М., 1997. – 792с.
181. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політол. аналіз / Рудич Ф.М., Безверхий В.Б., Кириченко М.Г. та ін.; НАН України. Ін-т нац. відносин і політології. - К.: Наук. думка, 1995. - 261 с.
182. Поповкін В.А. Філософія економічної самостійності республік // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 23-39.
183. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2–х т. (Переклад з англ.). – К.: Основи, 1994.
184. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. Упорядник Качуренко Ю. К.— К.: Наукова думка, 1992. – 278с.
185. Права человека в современном мире. / Под ред. Н. Рогозина – Донецк: Донецкая школа прав человека, 1995. – 290с.
186. Правденко С. Стокгольм: соло України в оркестрі Європи і планети // Голос України. – 1996. – 12 липня.
187. Предборська І.М. Мінливість, соціум, людина. – Суми: Вид-во Слобожанщина, 1995. – 190с.
188. Прицак О. Замість монологів і полемік – творчий діалог // Віче. – 1994. – № 4. – С. 47-61.
189. Проблемы истории докапиталистических обществ. - М.: Знание, 1968. – 333с.
190. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К., 2001. – 560с.
191. Проблеми перехідної економіки: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Одеса, 1998. – 325с.
192. Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: Сборник науч. трудов / Редкол.: Макогон Ю.В. (пред.) и др. – Донецк: Донец. нац. ун-т, 2001. – 282 с.

193. Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К.: Основи, 1994. - 80с.
194. Проблеми сталого розвитку України: Зб. наук. доп. / НАН України та ін.; Наук. ред. В.В. Волошин; Відп. за вип.: Т.В. Полторацька, П.М. Черінько. - К.: БМТ: Лібра, 1998. - 401 с.
195. Рада Європи? Це зобов'язує // Урядовий кур'єр. – 1996. – 24 вересня.
196. Програма "Україна–2010". Проект. – К., 1999. – 114с.
197. Про становище молоді в Україні: За підсумками 1998 року: Щорічна доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. - К.: ТМ Прінтікс Прес, 1999. - 154 с.
198. Регіональні проблеми науково–технічного розвитку України. – К.: Знання, 1998. – 400с.
199. Римаренко Ю. Національний розвій України. – К., 1995. - 200с.
200. Рудич Ф. Україна в геополітичному аспекті // Віче. – 1998. – № 11. – С. 64-78.
201. Рудченко О.Ю. Регулювання відтворення і реформування виробничого апарату. – К.: Основи, 1998. – 311с.
202. Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету і легітимності. – К.: Основи, 1996. – 190с.
203. Рябоконт О., Гончарук А. Украина–ЕС: проблемные вопросы торговых отношений // Зеркало недели. – 1999. – 17 июля.
204. Саакадзе Л. Экономическая стратегия Украины требует корректировки // Украинская инвестиционная газета. – 1999. – 5 октября.
205. Самойленко Ю. Путь в Европу // Голос Украины. – 1999. – 10 марта.
206. Самуэльсон П. Экономика / [Пер.: В.Д.Антоновой и др.]. - 5-е изд. - М.: НПО "АЛГОН": ВНИИСИ: Машиностроение, 1994. - Т. 1, 1994. - 331 с.

207. Сіденко С.В. Соціальний вимір ринкової економіки / НАН України . Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. - К.: Вид. центр Київ. ун-т, 1998. - 248с.: табл.
208. Семиноженко В. Путь Украины в стабильную Европу проходит через Россию // Факты. – 1999. – 31 марта.
209. Симоненко Р. "Доктрину Монро–Міграняна" проголошено. Що далі? // Політика і час. – 1994. – № 6. – С. 79-86.
210. Симоненко Р. Сестри великої перемоги // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 69-75.
211. Скуратівський В. Світовий контекст української історії // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 21-32.
212. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. Довідник - К.: Товариство "Знання" УРСР. – 290с.
213. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 535 с.
214. Соболев В.М. Формирование рыночной инфраструктуры в переходной экономике индустриального типа: общие черты и особенности в Украине. - Харьков: Бизнес-информ, 1999. - 303с.
215. Соколенко С.И. Современные мировые рынки и Украина. – К.: Демос, 1995. – 345с.
216. Сорока М. Економічні аспекти вашингтонських зустрічей // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 липня.
217. Сорос Дж. Утвердження демократії /пер. з англ. О.Коваленка - К.: Основи, 1994 - 224 с.
218. Соціологія: наука про суспільство. – Харків: Фоліо, 1996. – 526с.
219. Соціологія. Курс лекцій. // Є.Ф.Безродного. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ. – 1996. - 391с.

220. Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.) /Відп. ред.: В.Ворона, Є.Головаха, Ю.Саєнко. - Харків: Фоліо, 1996. - 414 с.

221. Специальные экономические зоны и их влияние на социально-экономическое развитие региона: материалы международного научно-практического семинара. – Донецк: ДонГУ, 1998. – 300с.

222. Стан і перспективи української зовнішньої політики: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на засіданні керівного складу МЗС України 15 липня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – 18 липня.

223. Степко М. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи. – К.: Основи, 1998. – 190с.

224. Стратегія розвитку України: виклик часу та вибір. – К., 1994. – Випуск 22. - 187с.

225. Субтельний О. Україна: Історія. – К: Либідь, 1991 р. – 510 с.

226. Суспільство на порозі ХХ століття: філософське осмислення плінного світу /НАН України. Ін-т філософії. - К.: Укр. Центр духовної культури, 1999. - 272с.

227. Сучасна гуманітарна освіта: стан і перспективи. – Чернівці: Митець, 1998. – 344с.

228. Сучасна політична культура та мас-медіа. – К.: Основи, 1998. – 300с.

229. Таран С. Довгий ранок української державності // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 32-45.

230. Тарасюк Б. Внешняя политика должна быть взвешенной и предсказуемой, а дипломатия – профессиональной // Голос Украины. – 1999. - 3 февраля.

231. Тарасюк Б. Европейская идея должна стать консолидирующей для украинского общества // Голос Украины. – 1999. – 26 марта.

232. Тарасюк Б. Маємо намір стати активним і повноправним учасником інтеграційних процесів на Європейському континенті // Час–time. – 1996. – 24 травня.
233. Тарасюк Б. Брюссель – столиця європейської політики // Універсум. – 1996. – Січень–лютий. – С. 3-16.
234. Тарасюк Б. Я не реагирую на шепот в спину // Факты. – 1999. – 30 июля.
235. Терехин С. Надо быть готовым к тому, что переходный период займет как минимум 12 лет // Украинская инвестиционная газета. – 1999. – 5 октября.
236. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нариси історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. – К.: Основи, 1996. – 194с.
237. Територіальні претензії до України // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С.17-23.
238. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико–політологічні розвідки). – К.: Основи, 1995. – 200с.
239. Тойнби А. Дж. Цивілізація перед судом історії. – Санкт–Петербург: ЮВЕНТА, 1995. – 478 с.
240. Тойнби А. Дж. Постижение історії. – М.: Прогресс, 1991. – 800с.
241. Токвиль А. де. Демократія в Америці: Пер. с фр. - М.: Весь мир, 2000. - 559 с.
242. Троян С. Україна і європейська інтеграція: соціально–демократичний вибір // Віче. – 1998. – № 12. – С. 75-89.
243. Тоффлер О. Третя хвиля. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
244. Туган–Барановський М. І. Основи політичної економії. – С.-Петербург, 1911. – 413 с.

245. Турецкий О.А. Экономика Украины на пороге XXI века: уроки прошлого и шаги в будущее. – Одесса, 1999. – 633с.
246. Удовенко Г. З місією миру // Урядовий кур'єр. – 1995. – 21 жовтня.
247. Україна. Соціальна сфера у перехідний період. Аналіз Світового банку. / Під. ред. О. Коваленко. - К.: "ОСНОВИ", 1994. -123 с.
248. Украина–Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX века). Материалы международной научной конференции. – Днепропетровск: ДГУ, 1998. – 200с.
249. Україна і майбутнє Європи: Виступ Президента України Л.Д. Кучми у товаристві ім. Паасікві (м. Гельсінкі, Фінляндія) 8 лютого 1996 року // Політика і час. – 1996. – № 3. – С. 3-34.
250. Україна на міжнародній арені // Збірник документів і матеріалів, 1986–1990. – К., 1990. – 190с.
251. Україна на роздоріжжі: Уроки з міжнар. досвіду екон. реформ: Пер. з англ. /За ред. А. Зіденберга, Л. Хоффмана. - К.: Фенікс, 1998. - 477 с.
252. Україна: Людський розвиток: Звіт 1999. - К.: ПРООН, 2000. - 96 с.
253. Україна: погляд у третє тисячоліття. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 року. – К., 2001. – 300с.
254. Україна є. Україна – буде! Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серпня.
255. Українська державність у XX столітті. Історико–політологічний аналіз. – К.: Основи, 1996. – 300с.
256. Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. "Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні" (1-3 лют. 1996 р.) / М-во освіти України, НАН України, АПН України та ін.; Редкол.: В.П.Андрущенко (голов. ред.) та ін. - К.: ІЗМН, 1997. - 544 с.

257. Фінансова криза в Україні. Політика економічного зростання. Матеріали 2-го засідання Круглого столу "Безпека економічної трансформації". – К., 1998. – 190с.
258. Фихте Й.Г. Основные черты современной эпохи. // Соч.: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1993. – т. 2. – 395с.
259. Фролова О.Г. Злочинність і система карних покарань. – К.: Основи, 1997. – 387с.
260. Хайек Ф.А. Дорога к рабству: Пер. с англ. - М.: Экономика, 1992. - 188с.
261. Холод Б.И. Реформы в Украине: мифы и реальность: Опыт полит. анализа. - Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1997. - 212с.
262. Хорунжий М.Й. Аграрна політика. – К.: КНЕУ, 1998. – 500с.
263. Храмов В. Українсько–російські відносини: моделі національної безпеки // Віче. – 2000. – № 3. – С. 10–30.
264. Факты. – 1999. - 13 августа.
265. Феномен нації. Основи життєдіяльності. За ред.В.Попова – К.: Кальварія, 1998. – 180с.
266. Філіпенко А. Для мобілізації внутрішніх ресурсів // Політика і час. – 1999. – № 2. – С. 14–19.
267. Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. – К.: Товариство "Знання" України, 2000. – 174 с.
268. Філіпенко А. Цивілізаційні виміри економічної системи України // Перехідна українська економіка: стан і перспективи / Філіпенко А., Бандера В., Степанкова Т. та ін.; Ред. В.І.Теремко. - К.: Академія, 1996. – 218 с.
269. Фомін С. Україна і ЄС: горизонти співробітництва. – К.: Основи, 1998. – 300с.

270. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. — Пер. с англ./ Под ред. Е. А.Кочергина. — М.: Финансы и статистика. - 206 с.
271. Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів. Збірник статей. Випуск 2. Відповідальний редактор Лях В. В. — К., 1998. — 178с.
272. Чалий О. Унікальна спадщина. Унікальний і підхід // Політика і час. — 1995. — № 2. — С. 74-89.
273. Чепіжко В. Стратегія Світового Банку в Україні // Урядовий кур'єр . — 1996. — 20 червня.
274. Чістілін Д. Еволюційний розвиток світової економіки та інтеграція України // Економіка України / М-во финансов Украины, НАН Украины. - Политико-экономический журнал. - К., — 1999. — № 1. — С.56-71.
275. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. — К.: Основи, 1993. — 200с.
276. Шамрай В.В. Преобразование общества: пределы возможного. - К. : Основи, 1994. — 175с.
277. Шарпинг Р. Украина и европейско-атлантическая безопасность // Зеркало недели. — 1999. — 3 июля.
278. Швець А. Україне не понадобилось окно в Европу. Шаг навстречу ЕС она сделала через венские двери // Факты. — 1998. — 20 октября.
279. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М.: Прогресс, 1992. — 573с.
280. Шиманський О. Ховають і досі у бородах хитрі посмішки, — така російська дипломатія від Івана Грозного до наших днів // Україна молода. — 1999. — 10 серпня.
281. Шлепаков А.М. Изменения в области социальной политики. — Нью-Йорк, 1990. — 190с.
282. Шлеермахер Фр. Речи о религии. — М.: Знание, 1994. — 426с.

283. Шляхтун П.О. Яким шляхом йти Україні. // Політологічний вісник. Вип. III. – К., 1994. – 390с.
284. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. - М.: Советский писатель, 1989. – 177с.
285. Шпенглер О. Закат Европы. - М.: «Мысль», 1993. - Т. 1. – 300 с.
286. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Соціологічний портрет //Вісник НАН України. - 1998. - № 7-8. - С. 33-55.
287. Шумпетер Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія. (Переклад з англ.). – К.: Основа, 1995. – 400 с.
288. Ще один прорив до Європи // Українське слово. – 1995. – 12 жовтня.
289. Экономическое чудо или экономическая загадка. Социальное рыночное хозяйство и его применение. – К.: Основи, 1992. – 300 с.
290. Эрхард Л., Благосостояние для всех. Перевод с немецкого. (Предисловие В.В. Багаряцкого и В.Г. Гребенщикова). Москва: Начало-Пресс, 1992. – 390 с.
291. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи: Пер. с нем.— М.: Руссико: Ордынка, 1993.— 606 с.
292. Юрцевич В. Завершується місія ОБСЄ в Україні // Шлях перемоги. – 1995. – 9 грудня.
293. Якокка Ли. Карьера менеджера. Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. С. Ю. Медведкова. — М.: Прогресс, 1991. – 300 с.
294. Якубовський М. Промислова політика та конкуренція // Політика і час. – 1999. – № 3. – С. 40–46.
295. Яновский А.О. О внешнеторговой политике Украины // Экономика Украины. / М-во финансов Украины, НАН Украины. - Политико-экономический журнал. - К., – 1997. – № 3. – С. 67-74.

296. Ясин Е. Россия снова выбирает путь. Три варианта движения экономического роста // Столичные новости. – 1999. – 13–20 июля.
297. Barry N.P. The New Right. - L., 1987. - 135 p..
298. Grazia R. de. Clandestine Employment: The situation in the Industrial Market - Economy Countries. - Geneva, 1984. – 14 p.
299. Economic Growth: Which Strategy for Ukraine? // Policy Studies. – 1999. – № 3, March.
300. Janos Kornai. The Soft Budget Constraint // Kuklos. – 1996. – № 39.
301. Delton, Marie. Humen relation. Copyright, 1992.
302. Cattelain A.-v. L`assurance chomage en sursis // Usine nouvelle. Paris, 1983. - N2. - P. 42-43
303. Herzberg F. Work and the Nature of Man. - 1966. - N.4.
304. Mayo. A. The Human Problems of an Industrial Civilization. - Boston, 1933.
305. Mc Allister J. Political Parties... - L., 1990.
306. Mc Gregor D. Human Side of Enterprise. – 1960. - N.4.
307. Creating the Qyality wornpluce for Amerika's Changing Workforce U. S.Demartment of Labor Wach, 1994. – 201 p.
308. Plank M. Die physik in Kampf unddie Weltanschauund. Vortrage und Erinnenrungen. – Stuttgart, 1949.